

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΤΜΗΜΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Η εξωτερική πολιτική και διπλωματία της Ανατολικής Ρωμαϊκής
Αυτοκρατορίας (Βυζάντιο) από τη Σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας έως
την Άλωση (1438-1453)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γεώργιος Κοντός

Αθήνα, 2017

Τριμελής Επιτροπή

Ευάγγελος Συρίγος, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Πέτρος Λιάκουρας, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών
Πανεπιστημίου Πειραιώς

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Αθηνών

Copyright © Γεώργιος Κοντός, 2017

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα.

Βραχυγραφίες

- Gill, Σύνοδος:** Gill J., *Η Σύνοδος της Φλωρεντίας*, Εκδ. Γραφείο «Καλού Τύπου», Αθήνα 1962
- Lilie, Εισαγωγή:** Lilie R. – J., *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία*, Εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2011
- Nicol, Τελευταίοι:** Nicol D. M., *Οι Τελευταίοι Αιώνες του Βυζαντίου, 1261 – 1453*, 7^η έκδοση, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2012
- Setton, Βυζαντινό Υπόβαθρο:** Setton K. M., *Το Βυζαντινό Υπόβαθρο της Ιταλικής Αναγέννησης*, Εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2008
- Syropoulos, Mémoires:** Συρόπουλος Σ., *Les Mémoires du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438 - 1439)*, Εκδ. V. Laurent, Παρίσι 1971
- Vasiliev, Ιστορία:** Vasiliev A. A., *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453*, Μετάφρ. Δ. Σαβράμη, Εκδ. Μπεργαδή
- Γλύκατζη, Ιδεολογία:** Γλύκατζη – Αρβελέρ Ε., *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 10^η ανατύπωση, Εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2014
- Καλλιγιάς, Μελέται:** Καλλιγιάς Π., *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας*, Αθήνα 1882, ανατύπωση Εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1997
- Καραγιαννόπουλος, Κράτος:** Καραγιαννόπουλος Ι., *Το Βυζαντινό Κράτος*, 4^η έκδοση, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001
- Κιουσοπούλου, Βασιλεύς:** Κιουσοπούλου Τ., *Βασιλεύς ή Οικονόμος – Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, 4^η έκδοση, Εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008
- Ουνταλτσόβα, Διπλωματία:** Ουνταλτσόβα Ζ. – Λιτάβριν Γ. – Μεντβέντιεφ Ι., *Βυζαντινή Διπλωματία*, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995
- Παπαδάκης, Άνοδος:** Παπαδάκης Α. – Meyendorff J., *Η Χριστιανική Ανατολή και η Άνοδος του Παπισμού – Η Εκκλησία από το 1071 ως το 1453*, Εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003
- Σαββίδης, Δοκίμια:** Σαββίδης Α., *Από την Ύστερη Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα – Ιστορικά Δοκίμια*, Εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006
- Σφραντζής – Δούκας, Άλωσις:** (Σ)Φραντζής Γ. – Κριτόβουλος Μ. – Δούκας Μ. – Χάμερ Γ. – Πέαρς Ε., *Η Άλωσις της Κωνσταντινούπολης*, Τόμος 1, Εκδ. Σελένα Εκδοτική, Αθήνα 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	6
Εισαγωγή	8
Το ιδεολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής πολιτικής και η εξελικτική του πορεία. Μία σύντομη ιστορική αναδρομή.....	8
Μέρος Πρώτο.....	14
Η βυζαντινή πολιτική εξουσία και πρακτική τον 15 ^ο αιώνα	14
Κεφάλαιο Πρώτο.....	14
Η κατάσταση της Αυτοκρατορίας και οι κοινωνικές δυνάμεις που δρουν σε αυτήν	14
Α. Οι κοσμικοί άρχοντες	16
Β. Οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι	18
Κεφάλαιο Δεύτερο	20
Το πολιτικό σύστημα	20
Α. Ο αυτοκράτορας και το πολιτικό προσωπικό. Ο ρόλος του <i>Μεσάζοντος</i>	20
Β. Οι συνελεύσεις των πολιτών (<i>πολιτεΐαι</i>).....	22
Κεφάλαιο Τρίτο.....	24
Η πολιτική ταυτότητα των Βυζαντινών τον 15 ^ο αιώνα. Η Ελληνικότητα και η Ορθοδοξία	24
Μέρος Δεύτερο	26
Ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και διπλωματίας στο κράτος των τελευταίων Παλαιολόγων	26
Κεφάλαιο Πρώτο.....	26
Η βυζαντινή διπλωματία της ύστερης περιόδου	26
Α. Η διπλωματική δραστηριότητα του Μανουήλ Β΄	28
Β. Χαρακτηριστικά, στόχοι και προτεραιότητες της διπλωματίας των τελευταίων Παλαιολόγων.....	30
Κεφάλαιο Δεύτερο	33
Η Σύνοδος της Φερράρας – Φλωρεντίας και οι συνέπειές της	33
Α. Μία ιστορική αναδρομή στο ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών	33
Β. Η Σύνοδος. Οι συμμετέχοντες και οι βασικές τους θέσεις	36
Γ. Ο αντίκτυπος της Συνόδου στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας.....	38
Κεφάλαιο Τρίτο.....	41
Εξωτερική πολιτική επί Ιωάννη Η΄ και Κωνσταντίνου ΙΑ΄. Αλλαγή πλευσης ενόψει του επικείμενου τέλους	41

Επίλογος.....	43
Πηγές	45
Βιβλιογραφία	45

Περίληψη

Η παρούσα ερευνητική εργασία στοχεύει να αναδείξει τις βασικές παραμέτρους της εξωτερικής πολιτικής και της διπλωματικής δραστηριότητας της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε μία κρίσιμη για την επιβίωσή της περίοδο και συγκεκριμένα τις τελευταίες δεκαετίες της ύπαρξής της, οπότε βασικός άξονας των ενεργειών της αποτέλεσε η γεφύρωση του χάσματος και η προσέγγιση με τη Δύση. Συγκεκριμένα, επιχειρήθηκε η μελέτη της περιόδου από τη Σύνοδο της Φερράρας – Φλωρεντίας και ύστερα, όπου διατυπώθηκαν οι όροι για την Ένωση των Εκκλησιών Ρώμης και Κωνσταντινούπολης.

Η οθωμανική απειλή και η σταδιακή εξασθένηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είχε ως επακόλουθο την εκδήλωση μίας έντονης διπλωματικής δραστηριότητας από μέρος των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων, αλλά και την αναδίπλωση της εξωτερικής τους πολιτικής, με κύριο στόχο τη δημιουργία διαύλων επικοινωνίας με τα δυτικά κέντρα εξουσίας. Βασική επιδίωξη της κοσμικής εξουσίας αποτέλεσε ο προσεταιρισμός του Πάπα για την αντιμετώπιση του εξωτερικού κινδύνου, αλλά και των εσωτερικών προβλημάτων που δημιουργούσε η ένταση που επικρατούσε στις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας. Στόχος της μελέτης αυτής, είναι να προσδιορίσει το πλαίσιο εντός του οποίου ασκείτο η ευρύτερη πολιτική του κράτους, τα πραγματικά της όρια, αλλά και τους βασικούς πρωταγωνιστές της περιόδου, που καθόρισαν με τις ενέργειές τους την τύχη της Αυτοκρατορίας.

Λέξεις - κλειδιά: Βυζαντινή Αυτοκρατορία, Παλαιολόγος, διπλωματία, εξωτερική πολιτική, Ύστερη Περίοδος.

**The foreign policy and diplomacy of the Eastern Roman Empire
(Byzantium) from the Council of Ferrara-Florence to the Fall (1438-1453)**

Georgios Kontos

Abstract

This research study aims at highlighting the basic parameters of the foreign policy and diplomatic activity of the Eastern Roman Empire in a crucial period for its survival, namely the last decades of its existence, when the main axis of its actions was the bridging of the gap and the approach with the West. In particular, the study begins from the period of the Council of Ferrara-Florence, when the issue of the Union between the Churches of Rome and Constantinople was at stake.

The ottoman threat and the gradual weakening of the Byzantine Empire resulted in the manifestation of an intense diplomatic activity on the part of the Palaiologan dynasty, as well as the unfolding of their foreign policy, with the main aim of creating channels of communication with the western centers of power. The basic pursuit of the secular power was the approach with the Pope of Rome in order to confront the external danger as well as the internal problems, created by the tension that prevailed in relations between the State and the Church. The aim of this study is to define the framework within which the wider state policy was exerted, its boundaries and the main protagonists of the period, who determined with their actions the future of the Empire.

Keywords: Byzantine Empire, Palaiologos, diplomacy, foreign policy, Late Period.

Εισαγωγή

Το ιδεολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής πολιτικής και η εξελικτική του πορεία.

Μία σύντομη ιστορική αναδρομή

Ο τρόπος με τον οποίο ένα κράτος χαράσσει και ασκεί την πολιτική του, εσωτερική και εξωτερική, αποτελεί αντανάκλαση της ιδιαίτερης ταυτότητάς του, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί από τις εκάστοτε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες που το περιβάλλουν. Η κατανόηση αυτής της ταυτότητας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη μελέτη της δράσης και της πορείας ενός κράτους, καθώς επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την πολιτική του συγκρότηση και την ενάσκηση της εξουσίας του. Προκειμένου, λοιπόν, να προσεγγίσουμε ασφαλέστερα την εξωτερική πολιτική της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά τους τελευταίους χρόνους της χιλιετούς ύπαρξής της, κρίνουμε σκόπιμο να σταθούμε λίγο στην πολιτική της ιδεολογία και στην εξέλιξή της έως τα μέσα του 15^ο αιώνα, οπότε και επήλθε η οριστική της διάλυση.

Η βυζαντινή πολιτική ιδεολογία θεμελιώνεται, καθ' όλη τη διάρκεια ζωής της αυτοκρατορίας, στην αρχή ότι η αυτή συνιστά αδιάσπαστη συνέχεια του ρωμαϊκού κράτους. Το ρωμαϊκό *imperium*¹, η απόλυτη εξουσία, σε συνδυασμό με το Χριστιανισμό αποτελούν θεμέλιο της αυτοκρατορικής εξουσίας, ο φορέας της οποίας είναι και ο εκπρόσωπος του Θεού στη γη. Η κοσμική εξουσία και το επίγειο βασίλειο αποτελούν την αντανάκλαση του Ουράνιου Βασιλείου, καθώς ο βυζαντινός αυτοκράτορας είναι «*μιμητής Χριστού*». Η αυτοκρατορική εξουσία είναι προϊόν της θείας βούλησης· ο Θεός είναι *Παντοκράτορας*, ενώ ο αυτοκράτορας φέρει τον τίτλο του *Κοσμοκράτορα* και του *Χρονοκράτορα*².

Η Οικουμένη, με βάση τις βυζαντινές αντιλήψεις, είναι μία μεγάλη «*οικογένεια λαών*» με «*πατέρα*» τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Όλοι οι υπόλοιποι ηγεμόνες και αρχηγοί κρατών κατέχουν μία θέση στην οικογένεια αυτή και είναι είτε «*γιοί*», είτε «*αδελφοί*», είτε απλώς «*φίλοι*» του βυζαντινού αυτοκράτορα, ανάλογα με τη θέση που

¹ Για το ρωμαϊκό *imperium* βλ. Γκόφας Δ.Χ., *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Εκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2011, σελ. 61-62.

² Βλ. Αρβελέρ – Γλύκατζη Ε., *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 10^η ανατύπωση, Εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2014, σελ. 165.

κατέχουν στην οικουμενική τάξη πραγμάτων³. Η θέση αυτή, είναι φυσικά απόρροια της πραγματικής δύναμης που έχει κάθε κράτος και αντιστοιχεί στη σύγκρισή της με τη βυζαντινή ισχύ. Επομένως, κάθε κράτος έχει τη θέση που όρισε για αυτό η Θεία Πρόνοια, η οποία και επέλεξε τον βυζαντινό αυτοκράτορα ως εκπρόσωπό Της επί της γης. Παράλληλα, στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας κάθε κοινωνική ομάδα, κάθε άτομο κατέχουν μια συγκεκριμένη θέση, μια σειρά στην κρατική ιεραρχία. Πρόκειται ουσιαστικά για μια πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται ο αυτοκράτορας και η αυτοκρατορική οικογένεια, ακολουθούν οι αξιωματούχοι ανάλογα με τη σπουδαιότητα του αξιώματός τους και εν τέλει ο λαός, οι «ευτελείς», που στερούνται τίτλου ή αξιώματος. Η έννοια της «τάξεως» διαδραματίζει κορυφαίο ρόλο στη βυζαντινή κοινωνία και ο σεβασμός στην ιεραρχία αποτελεί το μέσο για την πραγμάτωσή της, καθώς και για την ανάδειξη του μεγαλείου της αυτοκρατορικής εξουσίας⁴.

Οι βασικές αρχές της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας παρέμειναν αναλλοίωτες για χίλια και πλέον χρόνια, αποτελώντας τον σκληρό πυρήνα και ταυτόχρονα το οπλοστάσιο του κράτους έναντι των διαρκών μεταβολών, εδαφικών, κοινωνικών και οικονομικών. Το κράτος χρησιμοποίησε αυτές τις αρχές και καλλιέργησε μία επίσημη πολιτική προπαγάνδα με πεδίο έκφρασης τόσο στον εσωτερικό, όσο και στον εξωτερικό τομέα. Η βυζαντινή «τάξις» προβαλλόταν συστηματικά και μεθοδικά στη νομοθεσία, την τέχνη, τη λογοτεχνία, τη διπλωματία ακόμη και την οικονομία. Στο βυζαντινό νόμισμα (υπέρπυρον) αποτυπωνόταν πάντοτε ο αυτοκράτορας ως *Κύριος της Οικουμένης*, πρακτική με σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις, αν αναλογιστούμε το γεγονός ότι την εποχή της παντοδυναμίας της αυτοκρατορίας τα βυζαντινά υπέρπυρα κυκλοφορούσαν σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου⁵. Παράλληλα, η ίδια τακτική ακολουθείτο και στη διπλωματία, καθώς στα κείμενα των συνθηκών που συνήπταν οι

³ Βλ. Καραγιαννόπουλος Ι., *Το Βυζαντινό Κράτος*, 4^η έκδοση, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 283.

⁴ Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (912-959), στο προοίμιο του έργου του «*Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*» επισημαίνει ότι «*διὰ τῆς ἐπαινετῆς τάξεως τῆς βασιλείου ἀρχῆς δεικνυμένης κοσμιωτέρας καί πρὸς τὸ εὐσχημονέστερον ἀνατρεχούσης καί διὰ τοῦτο θαυμαστῆς οὔσης ἔθνεσί τε καὶ ἡμετέροις*». Βλ. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, έκδ. Α. Vogt, Société d' édition «Les Belles Lettres», Paris 1967, Τόμος Ι, σελ. 1.

⁵ Για τη βυζαντινή οικονομία, αλλά και τις ευρύτερες οικονομικές συνθήκες της μεσαιωνικής περιόδου βλ. Lilie R. – J., *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία*, Εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2011, σελ. 131 – 157.

Βυζαντινοί διακηρυσσόταν πάντοτε η ιδέα της μίας γνήσιας αυτοκρατορίας, την οποία οι άλλες δυνάμεις όφειλαν να υπηρετούν, σύμφωνα με το σχέδιο της Θείας Πρόνοιας⁶.

Πέρα, όμως, από τον κλειστό του πυρήνα, το ιδεολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής πολιτικής δεν παρέμενε σταθερό. Αντιθέτως, μεταβαλλόταν διαρκώς παρακολουθώντας τις ευρύτερες εξελίξεις της κάθε εποχής, με γνώμονα πάντα την επιβίωση και την υπεροχή του κράτους. Η πολιτική ιδεολογία της αυτοκρατορίας αποδείχθηκε μία εξαιρετικά ελαστική και αποτελεσματική κατασκευή που συνέβαλε καθοριστικά στην ικανότητα της πολιτικής εξουσίας να απορροφά τους κραδασμούς, να αντιμετωπίζει τους κινδύνους και εν τέλει να επιβάλλεται στους πολυάριθμους εχθρούς του κράτους.

Σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξής της, η αυτοκρατορία αντιμετώπισε πολλά προβλήματα, τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό. Η εναλλαγή δυναστειών, που συχνά συνοδευόταν από έντονη κοινωνική αναταραχή, οι σχέσεις της κοσμικής εξουσίας με την Εκκλησία, η εμφάνιση αιρέσεων και οι συνεχείς απειλές από τη μεταβολή στην ισορροπία των δυνάμεων στο εξωτερικό, επηρέαζαν σημαντικά την πολιτική ιδεολογία του κράτους, με αποτέλεσμα αυτή συνεχώς να εξελίσσεται ή να αναδιπλώνεται. Η περίοδος της Εικονομαχίας (8^{ος} – 9^{ος} αι.), που συνέπεσε χρονικά με τον κίνδυνο της επικράτησης του Ισλάμ και των Αράβων⁷, άφησε έντονο το αποτύπωμά της στο κράτος και οδήγησε στη δημιουργία του βυζαντινού εθνικισμού και τον θρίαμβο της Ορθοδοξίας, εμπεδώνοντας τη διασύνδεση της εθνικής ταυτότητας με τη χριστιανική πίστη. Το ελληνορωμαϊκό στοιχείο συνειδητά παραγκωνίζεται καθώς η έμφαση δίνεται στην υπεροχή της Πίστης έναντι των αλλοθρήσκων. Ο εθνικισμός της περιόδου και η χριστιανική του υπόσταση αποτέλεσαν την άμυνα του

⁶ Όπως παρατηρεί ο Ι. Καραγιαννόπουλος: «Διά τήν βυζαντινήν πολιτικήν θεωρίαν αι συνθήκαι ἦσαν πράξεις χάριτος, ἦσαν προνόμιον τό ὁποῖον ὁ βυζαντινός αὐτοκράτωρ εὐηρεσεῖτο ν' ἀπονείμῃ εἰς τοὺς ξένους ἡγεμόνας. Διά τόν λόγον δέ τοῦτον οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες ἐχρησιμοποιοῦν διά τὰ ἔγγραφα συνθηκῶν τόν τύπον τῶν κατ' ἐξοχίην προνομακῶν ἐγγράφων, δηλ. τόν χρυσόβουλλον λόγον καί ἐνίοτε τό χρυσόβουλλον σιγίλλιον (...) Διά τόν λόγον τοῦτον ἀκριβῶς τὰ ἔγγραφα συνθηκῶν ἔφερον τήν χρυσήν σφραγίδα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος ἀκόμη καί μετά τὰ μέσα τοῦ 13^{ου} αἰ., ὅποτε ὁ τύπος τοῦ ἐγγράφου συνθήκης προσηρμόσθη πρὸς γενικωτέρους εὐρωπαϊκούς τύπους. **Ἀπετέλουν δηλονότι τὰ ἔγγραφα συνθηκῶν τρόπον ἐκφράσεως τῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν Βυζαντινῶν, καί μάλιστα ἐπί διεθνοῦς ἐπιπέδου, ἤδη μέ αὐτό τοῦτο τό γεγονός τῆς ἐξωτερικῆς των μορφῆς**». Βλ. Καραγιαννόπουλος Ι., Βυζαντινή Διπλωματική Α', Αυτοκρατορικά Ἐγγραφα, 2^η έκδοση, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 201 – 202.

⁷ Για την περίοδο της Εικονομαχίας βλ. Χριστοφιλοπούλου Α., Βυζαντινή Ιστορία, Τόμος Β'1, 2^η έκδοση, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 105 – 136, 144 – 187 και 212 – 213.

κράτους απέναντι στον ιερό πόλεμο του Ισλάμ και βοήθησαν στην επιβίωση και ενδυνάμωση της αυτοκρατορίας⁸.

Εν συνεχεία, η υποχώρηση της αραβικής δύναμης και η άνοδος στο θρόνο της Μακεδονικής Δυναστείας⁹ εγκαινιάζει μία νέα περίοδο στην άσκηση της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής, η οποία από αμυντική μετεξελίσσεται σε ιμπεριαλιστική. Η αυτοκρατορία επεκτείνεται διαρκώς στην Ανατολή και σταθεροποιεί τη δύναμή της στις βαλκανικές επαρχίες. Ο κίνδυνος των αλλοθρήσκων έχει πλέον εκλείψει, αλλά οι ενέργειες του Καρλομάγνου και των διαδόχων του στη Δύση να περιβληθούν τον τίτλο του Ρωμαίου Αυτοκράτορα¹⁰ θίγουν ευθέως τη βυζαντινή εξουσία. Το κράτος επαναπροσδιορίζει τις προτεραιότητές του και στρέφεται ξανά στο ρωμαϊκό του παρελθόν, του οποίου είναι - και επιθυμεί να παρουσιαστεί - ως μοναδικός κληρονόμος. Η αλλαγή στην πολιτική του ιδεολογία προβάλλεται μέσω της νομοθεσίας της περιόδου, ιδιαίτερα στην *Επαναγωγή*¹¹, όπου εξάιρεται ο ρόλος του Αυτοκράτορα και του Πατριάρχη ενώ για πρώτη φορά θεσμοθετούνται οι αρμοδιότητες των δύο αρχών, κοσμικής και εκκλησιαστικής, σε ισότιμη βάση. Η χριστιανική Ανατολή διεκδικεί τα πρωτεία στην Οικουμένη ως μοναδική νόμιμη διάδοχος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η Ορθόδοξη Εκκλησία συνεπικουρεί το κράτος να προασπίσει τα θεία δικαιώματά του, επεκτείνοντας το έδαφος και την κυριαρχία του. Την εποχή αυτή ξεκινάει η αμοιβαία δυσπιστία Ανατολής - Δύσης και ο αγώνας των δύο Εκκλησιών για την πρωτοκαθεδρία. Αποτέλεσμα των εν λόγω συγκρούσεων είναι η οριστική ρήξη με το Σχίσμα του έτους 1054.

Κατά τους επόμενους αιώνες, η αυτοκρατορία φτάνει στο απόγειο της δύναμής της και η Κωνσταντινούπολη αποτελεί το μεγαλύτερο οικονομικό, πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο του μεσαιωνικού κόσμου. Η δύναμη και υπεροχή του βυζαντινού αυτοκράτορα αποτυπώνεται σε κάθε κρατική δραστηριότητα. Το τελετουργικό της Αυλής, οι διπλωματικές αποστολές και η υποδοχή των ξένων απεσταλμένων πραγματοποιούνται μέσα σε ένα σκηνικό ασύγκριτης γλιδής και μεγαλοπρέπειας, κατασκευασμένο επιμελώς, με απώτερο στόχο να εντυπωσιάσει και να υποβάλει. Η

⁸Για τη δημιουργία και εξέλιξη του βυζαντινού εθνικισμού του 8^{ου} αιώνα, βλ. Γλύκατζη, *Ιδεολογία*, σελ. 41 – 48.

⁹Για τη Μακεδονική Δυναστεία και την συγκρότηση του κράτους κατά τη Μέση Περίοδο, βλ. Χριστοφιλοπούλου Α., *Βυζαντινή Ιστορία*, Τόμος Β'2, 2^η έκδοση, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997.

¹⁰Με την υποστήριξη του Πάπα.

¹¹Νομοθετική Συλλογή που συνετάχθη πιθανότατα από τον Πατριάρχη Φώτιο. Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σελ. 142 – 145.

πολιτική ιδεολογία προβάλλει πλέον τον βυζαντινό λαό ως περιούσιο και πολιτισμικά ανώτερο¹².

Προϊόντος, όμως, του χρόνου, η πολιτική των Κομνηνών Αυτοκρατόρων παρότι επαύξησε εδαφικά το κράτος, οδήγησε στη διείσδυση των ιταλικών πόλεων της Γένουας και της Βενετίας στην εμπορική δραστηριότητα της αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα την κυριαρχία τους και την ανάδειξή τους σε εμπορικές υπερδυνάμεις¹³. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στη σταδιακή αποδυνάμωση του κράτους και στην οικονομική του εξάρτηση από τις ιταλικές δημοκρατίες που εισέβαλλαν δυναμικά και στην πολιτική σκηνή.

Το τέλος της ιδεολογικής οικουμενικότητας του Βυζαντίου επέρχεται με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της Τέταρτης Σταυροφορίας το 1204¹⁴. Η κατάλυση του κράτους και η διάσπαση του πληθυσμού σε «βυζαντινές κοιτίδες» όπως το Δεσποτάτο της Ηπείρου και η Αυτοκρατορία της Νίκαιας¹⁵, παρά τις μεταξύ τους αντιπαλότητες, οδήγησε στην επιστροφή στην παράδοση και τα συνεκτικά στοιχεία του έθνους. Στο κράτος της Νίκαιας, που εμφανίστηκε ως φυσικός διάδοχος της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τέθηκαν οι βάσεις για τη δημιουργία της Μεγάλης Ιδέας¹⁶, μίας ιδεολογίας με εθνικιστικούς τόνους, ως ανάχωμα στην επέκταση της Χριστιανικής Δύσης. Στόχος ήταν πλέον η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και η απελευθέρωση του κράτους από τους Λατίνους κατακτητές.

Η απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης το 1261 από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο και η εγκαθίδρυση της τελευταίας βυζαντινής δυναστείας αποτέλεσε την έσχατη αναλαμπή της αυτοκρατορίας, καθώς ο Μιχαήλ Η΄ ήταν προικισμένος με στρατιωτική και διπλωματική ευφυΐα¹⁷. Οι διάδοχοί του, όμως, ήλθαν αντιμέτωποι με

¹² Η Γλύκατζη-Αρβελέρ κάνει λόγο για «σύμπλεγμα ανωτερότητας» ως μετεξέλιξη της ιμπεριαλιστικής πολιτικής ιδεολογίας. Βλ. Γλύκατζη, *Ιδεολογία*, σελ. 60.

¹³ Για την εξωτερική πολιτική των Κομνηνών και των εμπορικών συνθηκών που συνήψαν βλ. Penna D., *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th – 12th Centuries*, Eleven International Publishing, Netherlands 2012.

¹⁴ Για τα γεγονότα της Τέταρτης Σταυροφορίας και της άλωσης του 1204, βλ. Vasiliev A. A., *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453*, Μετάφρ. Δ. Σαβράμη, Εκδ. Μπεργαδή, σελ. 554 – 576.

¹⁵ Βλ. Μηλιαράκης Α., *Ιστορία του Βασιλείου της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Αθήνα 1898, ανατύπωση 1994.

¹⁶ Βλ. και Γλύκατζη, *Ιδεολογία*, σελ. 134. Ο όρος φυσικά δεν χρησιμοποιήθηκε εκείνη την περίοδο, ούτε είχε το περιεχόμενο που απέκτησε μεταγενέστερα τον 19^ο αιώνα.

¹⁷ Για την πολυδιάστατη διπλωματική δραστηριότητα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου βλ. Βλυσίδου Β. – Λαμπάκης Σ. – Λεοντίνη Μ. – Λουγγής Τ., *Σεμινάρια Περί Βυζαντινής Διπλωματίας*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2006, σελ. 215 – 232.

αλληπάλληλες εσωτερικές κρίσεις, που εμπόδιζαν το κράτος να ακολουθήσει μία ενιαία και αποτελεσματική πολιτική απέναντι στους εχθρούς του¹⁸. Ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, οι Οθωμανοί Τούρκοι αποσπούν πολλά εδάφη της αυτοκρατορίας, η οποία συρρικνώνεται όλο και περισσότερο, για να περιοριστεί τον 15^ο αιώνα στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης και των γύρω από αυτήν περιοχών. Η πολιτική ιδεολογία της Παλαιολόγιας περιόδου, τα τελευταία στάδια της οποίας αποτελούν και το αντικείμενο έρευνας της παρούσας εργασίας, αποτελεί ένα κράμα *πνευματικής ουτοπίας και μοιρολατρικής εσχατολογίας*¹⁹. Την εποχή αυτή, η Εκκλησία συγκλονίζεται από σφοδρές θρησκευτικές έριδες, αλλά και συγκρούσεις με την κοσμική εξουσία που επιχειρεί την προσέγγιση με τη Δύση προς αναζήτηση βοήθειας. Η πολιτική εξουσία έχει διασπαστεί και οι φορείς της ακολουθούν διαφορετικούς δρόμους. Η αυτοκρατορία, διχασμένη και αδύναμη να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους εξωτερικούς κινδύνους, οδηγείται στο οριστικό της τέλος που επήλθε με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς στις 29 Μαΐου 1453.

¹⁸ Για την Παλαιολόγια περίοδο βλ. Nicol D. M., *Οι Τελευταίοι Αιώνες του Βυζαντίου, 1261 – 1453*, 7^η έκδοση, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2012.

¹⁹ Βλ. Γλύκατζη, *Ιδεολογία*, σελ. 145 – 154. Την περίοδο αυτή είναι διαδεδομένη στους Βυζαντινούς η πεποίθηση αναφορικά με την επέλευση της συντέλειας του Κόσμου και η εσχατολογική λογοτεχνία γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση.

Μέρος Πρώτο

Η βυζαντινή πολιτική εξουσία και πρακτική τον 15^ο αιώνα

Κεφάλαιο Πρώτο

Η κατάσταση της Αυτοκρατορίας και οι κοινωνικές δυνάμεις που δρουν σε αυτήν

Ο 15^{ος} αιώνας υπήρξε για την ευρωπαϊκή ήπειρο μία εποχή μεταβατική, με έντονες κοινωνικές ανακατατάξεις, που σηματοδοτεί το πέρας της Μεσαιωνικής περιόδου και τη σταδιακή εξάλειψη του φεουδαρχικού συστήματος²⁰. Την περίοδο αυτή συντελείται μία επανάσταση στον οικονομικό τομέα και τίθενται οι βάσεις για τη δημιουργία του καπιταλιστικού συστήματος στις διεθνείς αγορές. Στη Μεσόγειο κυριαρχούν οι Βενετοί και οι Γενουάτες έμποροι, οι δραστηριότητες των οποίων επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές εξελίξεις, ενώ στην Ανατολή οι Οθωμανοί Τούρκοι ισχυροποιούνται και επεκτείνουν την αυτοκρατορία τους στη Βαλκανική Χερσόνησο²¹, απορροφώντας σταδιακά και με ταχείς ρυθμούς τις παλαιές επαρχίες του βυζαντινού κράτους. Το 1430 κατέλαβαν τα Ιωάννινα και τη Θεσσαλονίκη.

Το άλλοτε ένδοξο βυζαντινό κράτος αποτελούσε πλέον μία κατ' όνομα μόνον αυτοκρατορία, καθώς η εδαφική του επικράτεια είχε περιοριστεί στην πόλη της Κωνσταντινούπολης και της περιφέρειάς της. Όλες οι άλλες επαρχίες είχαν χαθεί, εκτός από την περιοχή της Μονεμβασίας στην Πελοπόννησο, όπου το Δεσποτάτο του Μοριά (ή Μυστρά) παρέμενε ακόμη υπό βυζαντινό έλεγχο και διοικείτο από τους αδελφούς του αυτοκράτορα²². Οι εμφύλιες συγκρούσεις των Παλαιολόγων, που υποδαυλιζόνταν συστηματικά από τους Βουλγάρους και τους Σέρβους ηγεμόνες, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές και θρησκευτικές διαμάχες είχαν εξουθενώσει το κράτος, το οποίο αδυνατούσε να ασκήσει αποτελεσματικά την εσωτερική και εξωτερική του

²⁰ Για την ακμή και παρακμή της δυτικής φεουδαρχίας βλ. Σαββίδης Α., *Από την Υστερη Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα – Ιστορικά Δοκίμια*, Εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006, σελ. 195 – 208.

²¹ Για την προέλαση των Οθωμανών στη Χερσόνησο του Αίμου βλ. και Σαββίδης Α., *Σελίδες από την Βαλκανική αντίδραση στην Οθωμανική επέκταση κατά τους 14^ο και 15^ο αιώνες*, Εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 1991.

²² Το Δεσποτάτο αναδείχθηκε σε σημαντικό κέντρο του βυζαντινού πολιτισμού κι εκεί έδρασαν κορυφαίοι λόγιοι του 15^{ου} αιώνα, όπως ο Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός και ο Βησσαρίων. Για την πνευματική και πολιτιστική ζωή στο Δεσποτάτο του Μοριά βλ. Baynes N. H. – Moss H. ST. L. B., *Βυζάντιο - Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό*, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1986, σελ. 279 – 288 και Diehl Charles, *Η Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Μετάφρ. Γ. Μαυρουδή, Εκδ. Δαμιανός, σελ. 180 – 182.

πολιτική. Η οικονομία φυλλορροούσε, καθώς τα έσοδα από τους δασμούς είχαν συρρικνωθεί από τότε που το εμπόριο της αυτοκρατορίας τελούσε υπό τον άμεσο έλεγχο των Βενετών και των Γενουατών. Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος είχε κατορθώσει να αποκρούσει την πολιορκία της Πρωτεύουσας από το Σουλτάνο Βαγιαζήτ Α΄ στο τέλος του 14^{ου} αιώνα²³, ήταν όμως εμφανές ότι η αυτοκρατορία αδυνατούσε πλέον να επιβιώσει χωρίς την υποστήριξη ισχυρών συμμάχων.

Όταν ανήλθε στο θρόνο ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος, ο οποίος διαδέχτηκε τον πατέρα του Μανουήλ Β΄ το 1425, η Κωνσταντινούπολη είχε χάσει το μέγεθος και την επιβλητικότητα που είχε στο παρελθόν. Ο πληθυσμός της αποτελείτο από περίπου 40.000 κατοίκους²⁴ και τα περισσότερα δημόσια κτίρια ήταν ερειπωμένα ή έχρηζαν επισκευής. Το κράτος ήταν υποχρεωμένο να καταβάλλει φόρο υποτέλειας στο Σουλτάνο και η οικονομία του βρισκόταν στα χέρια των Ιταλών εμπόρων²⁵. Παρά την εμμονή του Ιωάννη Η΄ για μεγαλοπρεπή στέψη, η αυτοκρατορική εξουσία ήταν μόνον τύποις απόλυτη. Στην πραγματικότητα, όφειλε να λαμβάνει υπόψη της τις κοινωνικές δυνάμεις που είχαν αναδειχθεί σε σημαντικούς παράγοντες της πολιτικής ζωής της αυτοκρατορίας και που ουσιαστικά καθόριζαν τη λήψη των αποφάσεων με γνώμονα τα δικά τους συμφέροντα.

Οι δύο βασικές κοινωνικές δυνάμεις που καθόριζαν την άσκηση της βυζαντινής πολιτικής κατά τον 15^ο αιώνα ήταν αφενός οι κοσμικοί άρχοντες και αφετέρου οι αξιωματούχοι (οφφικιάλιοι) του Πατριαρχείου²⁶. Οι δύο αυτές ομάδες είχαν αναδειχθεί σε ισχυρούς πόλους εξουσίας και επηρέαζαν καταλυτικά τη διαμόρφωση της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής, καθώς ο αυτοκράτορας βρισκόταν σε μία διαρκή εγρήγορση, με στόχο την εξισορρόπηση των αντιτιθέμενων συμφερόντων τους, προκειμένου για τη διατήρηση της συνοχής και την επιβίωση του κράτους. Απαραίτητη, συνεπώς, προϋπόθεση για την κατανόηση της εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας την περίοδο πριν από την Άλωση, είναι η εξέταση των κοινωνικών της

²³ Για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1391 από το Σουλτάνο Βαγιαζήτ, τον επονομαζόμενο και Γιλντιρίμ (= Κεραυνός), βλ. Μαμάτσης Τ., *Ιστορία του Βυζαντίου*, 3^η έκδοση, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985, σελ. 230 – 231.

²⁴ Κιουσοπούλου Τ., *Βασιλεύς ή Οικονόμος – Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, 4^η έκδοση, Εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σελ. 25.

²⁵ Για την κατάσταση του κράτους κατά τη βασιλεία του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου, βλ. Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 530 – 576.

²⁶ Για μία λεπτομερή παρουσίαση της δράσης των δύο αυτών ομάδων, βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 42 – 77.

ζυμώσεων και η παρακολούθηση της εξέλιξης των κέντρων εξουσίας που αναδείχθηκαν εκείνη την εποχή και επηρέασαν την πορεία του κράτους.

A. Οι κοσμικοί άρχοντες. Όπως παρατηρεί ο Lilie²⁷, «η βυζαντινή κοινωνία, εξαρτημένη από πολιτικά γεγονότα, άλλαζε συνεχώς με το πέρασμα του χρόνου, όπου τόσο οι μεγάλες απώλειες του 7ου αιώνα όσο και η φεουδοποίηση του 12ου αιώνα ήταν αποφασιστικές τομές για την αναμόρφωσή της». Σε όλη τη διάρκεια της αυτοκρατορίας, οι κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης αποτελούσαν την ιθύνουσα τάξη που επηρέαζε τις πολιτικές εξελίξεις και συχνά την εκλογή των αυτοκρατόρων. Οι γαιοκτήμονες – μεγιστάνες²⁸ της αυτοκρατορίας είχαν με την πάροδο του χρόνου συγκροτήσει μία ξεχωριστή, κλειστή τάξη, αντίστοιχη με την αριστοκρατία και τους ευγενείς της δυτικής Ευρώπης²⁹. Η τάξη αυτή, που ενισχυόταν μέσω επιγαμιών των μελών της, νεμόταν την πολιτική εξουσία και τα αξιώματα για αιώνες και είχε άμεση πρόσβαση στο αυτοκρατορικό περιβάλλον και κέντρο λήψεων των σημαντικών αποφάσεων.

Ωστόσο, κατά τον 15^ο αιώνα η παλαιά τάξη των γαιοκτημόνων ήταν αποδυναμωμένη και αναγκασμένη να μοιραστεί την εξουσία της με μία νέα ισχυρή ομάδα, αυτή των πλούσιων εμπόρων και επιχειρηματιών. Οι τελευταίοι, που προέρχονταν από την τάξη των «Μέσων» και όχι των «Δυνατών³⁰» είχαν επωφεληθεί από την έντονη εμπορική δραστηριότητα στη Μεσόγειο και συνεργάζονταν με τους Βενετούς και Γενουάτες σχηματίζοντας «συντροφίες³¹», ήτοι εμπορικές εταιρίες περιορισμένου χρόνου, αποκομίζοντας τεράστια κέρδη. Πολλοί είχαν αναπτύξει και τραπεζικές δραστηριότητες, τόσο στην Κωνσταντινούπολη, όσο και σε άλλους εμπορικούς σταθμούς της Μαύρης Θάλασσας. Οι πιο ισχυροί από αυτούς είχαν συγκεντρώσει μεγάλο πλούτο και είχαν εισχωρήσει στο αυτοκρατορικό περιβάλλον ως «οίκεϊοι» του ηγεμόνα, γεγονός που στους προηγούμενους αιώνες θα ήταν αδιανόητο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κοινωνικής κινητικότητας αποτελεί η

²⁷ Lilie, *Εισαγωγή*, σελ.180.

²⁸ Καλούνταν «Δυνατοί».

²⁹ Οι όροι «ευγενείς» και «αριστοκρατία» που χρησιμοποιούνταν στη δυτική Ευρώπη δεν είναι ίσως δόκιμοι για την περιγραφή της βυζαντινής κοινωνίας, καθώς στην αυτοκρατορία δεν υπήρχε αντίστοιχο σύστημα κληρονομικής ευγένειας. Ακόμη και τα αξιώματα που απένεμε ο αυτοκράτορας ήταν προσωποπαγή και δεν μεταβιβάζονταν στους κατιόντες του φορέα τους.

³⁰ Για την κοινωνική διάρθρωση της Ύστερης Περιόδου, βλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σελ. 430 - 433.

³¹ Για τις «συντροφίες» των βυζαντινών εμπόρων και τις δραστηριότητές τους, βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 52 – 57.

περίπτωση του Λουκά Νοταρά, επιχειρηματία που πλούτισε χάρη στη συνεργασία του με τους Ιταλούς εμπόρους και τιμήθηκε από τον Ιωάννη Η΄ με το αξίωμα του *Μεγάλου Δουκός* και του *Αυτοκρατορικού Μεσάζοντος*³².

Επομένως, την περίοδο που εξετάζουμε, η ηγετική τάξη των αρχόντων της αυτοκρατορίας αποτελείτο από τις δύο κατηγορίες των *πάλαι πλουσίων* γαιοκτημόνων και των *νεωστί πλουτισάντων* εμπόρων³³. Από το στάδιο της εχθρότητας και της υποτίμησης, οι δύο ομάδες είχαν πλέον μεταβεί σε ένα στάδιο συνεργασίας και ανταλλαγής πλεονεκτημάτων. Οι παλαιές οικογένειες συνειδητοποίησαν ότι έπρεπε να προσαρμοστούν στις ανάγκες των καιρών και έσπευσαν να συνδεθούν με τους πλούσιους επιχειρηματίες συνάπτοντας αμοιβαίως επωφελείς γάμους. Με αυτόν τον τρόπο κατόρθωσαν να μονοπωλήσουν εκ νέου την εξουσία και τα αξιώματα, τα οποία αποτελούσαν σημαντική πηγή πλουτισμού και δύναμης. Όπως είναι φυσικό, η τάξη αυτή συνέδεσε τα συμφέροντά της με τη Δύση και ορισμένα μέλη της είχαν ασπαστεί τον Καθολικισμό πολύ πριν την Άλωση, καθώς η πολιτική του Πάπα ευνοούσε τις οικονομικές τους δραστηριότητες σε μία εποχή, που το καπιταλιστικό σύστημα έκανε τα πρώτα του βήματα στις διεθνείς αγορές.

³² Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 48 - 50. Τα περισσότερα βυζαντινά αξιώματα είχαν καταλήξει τον 15^ο αιώνα να αποτελούν απλούς τιμητικούς τίτλους, άνευ αρμοδιοτήτων. Η κατοχή τους, όμως, προσέδιδε κύρος και πλεονέκτημα στον φορέα τους ως προς τη συνεργασία του με τους Ιταλούς επιχειρηματίες. Ο Λουκάς Νοταράς είχε αποκτήσει μεγάλη δύναμη και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην άσκηση της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής πριν από την Άλωση. Συνεργαζόταν στενά και με τις ιταλικές δημοκρατίες, όπου είχε οικονομικά συμφέροντα και τραπεζικές καταθέσεις. Για την περίπτωσή του, βλ. και Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 610 – 612, ο οποίος αναφέρει ότι χάρη σε αυτές του τις καταθέσεις, η κόρη του, Άννα Παλαιολογίνα Νοταρά, ζούσε με πολυτέλεια στη Βενετία και μετά την Άλωση του 1453.

³³ Η διάκριση της Κιουσοπούλου. Βλ. ό. π., σελ. 43.

Β. Οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι. Στον αντίποδα των κοσμικών αρχόντων έστεκαν οι οφφικιάλιοι του Πατριαρχείου, οι οποίοι συγκροτούσαν μία κλειστή ομάδα, με αυστηρή ιεραρχία και όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός γραφειοκρατικού μηχανισμού³⁴. Σε αντίθεση με τους κοσμικούς άρχοντες, η οικονομική τους κατάσταση δεν ήταν ανθηρή, καθώς η συρρίκνωση της αυτοκρατορίας είχε αναπόφευκτα περιορίσει την περιουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τα προνόμια που αυτή απολάμβανε³⁵. Εντούτοις, η ομάδα αυτή διέθετε αυξημένη δύναμη και συμμετείχε ενεργά στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας.

Από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, οι σχέσεις του κράτους με την Εκκλησία είχαν διαρραγεί. Η πολιτική των Παλαιολόγων στόχευε στην προσέγγιση με τη Δύση, στην οποία αναζητούσε έναν ισχυρό σύμμαχο στον αγώνα του κράτους για επιβίωση. Η προσέγγιση θα επιτυγχάνετο με την ένωση των Εκκλησιών, Καθολικής και Ορθόδοξης, σε μία προσπάθεια συσπείρωσης της Χριστιανοσύνης ενάντια στον κοινό εχθρό, τους Τούρκους. Όμως, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ είχε συναντήσει σθεναρή αντιπολίτευση από τους εκκλησιαστικούς άρχοντες στην προσπάθειά του να συσφίξει τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους «μισητούς» Λατίνους³⁶. Η κατάσταση είχε οξυνθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε, όπως σημειώνει ο Nicol³⁷, ο Μανουήλ συμβούλεψε το γιό του Ιωάννη να μην επιχειρήσει τελικά την Ένωση γιατί θα έπρεπε να αντιμετωπίσει ανυπέρβλητα εμπόδια που θα κλόνιζαν τη συνοχή του κράτους.

Είναι γεγονός, πως δεν ήταν όλοι οι ιεράρχες αντίθετοι με την πολιτική του αυτοκράτορα. Και στους κόλπους της Εκκλησίας διατυπώνονταν αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με την ακολουθητέα τακτική του κράτους. Οι αυτοκράτορες, μάλιστα, εκμεταλλεύονταν τις εκκλησιαστικές έριδες για να προωθούν την εκλογή διαλλακτικών Πατριαρχών³⁸ που συμβάδιζαν με το γενικό πνεύμα της πολιτικής τους. Συνεπώς, οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, στις διάφορες βαθμίδες της ιεραρχίας, δεν είχαν ενιαία άποψη και κοινή γραμμή. Σε κάθε περίπτωση, όμως, στη βυζαντινή

³⁴ Βλ. ό. π., σελ. 71.

³⁵ Για την Ορθόδοξη Εκκλησία κατά τον 15^ο αιώνα, βλ. Lillie, *Εισαγωγή*, σελ. 116 – 119.

³⁶ Για τις ενέργειες του Μανουήλ Β΄ και τη στάση της Εκκλησίας κατά την περίοδο 1404 – 1425, βλ. Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 498 – 529.

³⁷ Βλ. ό. π., σελ. 529. Ο Nicol επικαλείται τον ιστορικό Σφραντζή (1401 - 1478), ο οποίος βρισκόταν στο παλάτι και άκουσε τη συνομιλία του αυτοκράτορα με το γιό του. Ο Ιωάννης Η΄ δεν άκουσε τη συμβουλή του πατέρα του και μετείχε στη Σύνοδο της Φλωρεντίας με σκοπό την ένωση των δύο Εκκλησιών, για την οποία θα γίνει εκτενώς λόγος παρακάτω.

³⁸ Οι Πατριάρχες Ιωσήφ Β΄ (1416 - 1439) και Μητροφάνης Β΄ (1440 - 1443) δεν προέβαλλαν σημαντική αντίδραση στον αυτοκράτορα, προκαλώντας συχνά την οργή της ανθενωτικής μερίδας του κλήρου.

κοινωνία της εποχής είχαν δημιουργηθεί δύο αντιμαχόμενοι πόλοι εξουσίας με διακριτά και συγκρουόμενα συμφέροντα. Από τη μία πλευρά, οι κοσμικοί άρχοντες, που επιθυμούσαν τη συμπόρευση με τη Δύση, όπου διέβλεπαν ευκαιρίες για οικονομική και κοινωνική εξέλιξη. Από την άλλη πλευρά, οι εκκλησιαστικοί άρχοντες, που θεωρούσαν εαυτούς θεματοφύλακες της ορθόδοξης παράδοσης και έβλεπαν με δυσπιστία και φθόνο την επέκταση του παπισμού. Οι πρώτοι προωθούσαν την ιδέα ενός εθνικού – κοσμικού κράτους, έξω από τη σφαίρα επιρροής της Εκκλησίας, ενώ οι δεύτεροι καλλιεργούσαν με ζήλο την *ορθόδοξη ουτοπία*³⁹ επιζητώντας την ανασύσταση της οικουμενικής αυτοκρατορίας του παρελθόντος, όπου η Ορθόδοξη Εκκλησία κατείχε δεσπόζουσα θέση, ως μοναδικός φορέας και γνώστης της Θείας Βούλησης. Στο μέσο (και όχι υπεράνω- κι εδώ εντοπίζουμε τη βάση για την κατανόηση της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής του 15^{ου} αιώνα) αυτών βρισκόταν ο αυτοκράτορας, ο οποίος έπρεπε να διατηρεί μία εύθραυστη ισορροπία μεταξύ των αλληλοσυγκρουόμενων πλευρών, προκειμένου να προασπίσει το θρόνο και το κράτος του⁴⁰.

³⁹ Βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 76 – 77.

⁴⁰ Ο Μανουήλ Β΄ στο τέλος της βασιλείας του, είχε παρατηρήσει πως «αυτό που χρειάζεται σήμερα η αυτοκρατορία δεν είναι ένας καλός αυτοκράτορας, αλλά ένας καλός διαχειριστής» («*Ἄμῃ σήμερον οὐ βασιλέα θέλει ἢ ἡμῶν ἀρχή, ἀλλ' οἰκονόμον*»). Βλ. Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 529 και Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 186.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Το πολιτικό σύστημα

Α. Ο αυτοκράτορας και το πολιτικό προσωπικό. Ο ρόλος του *Μεσάζοντος*.

Όπως προαναφέραμε, η εξουσία του αυτοκράτορα κατά τον 15ο αιώνα είχε αποδυναμωθεί σημαντικά, ακολουθώντας τάση αντιστρόφως ανάλογη με τη δύναμη των αρχόντων του κράτους. Εντούτοις, ο θεσμικός του ρόλος ως επικεφαλής του κράτους δεν αμφισβητήθηκε ποτέ⁴¹. Θεωρητικά, ο Βασιλεύς των Ρωμαίων, όπως ήταν ο επίσημος τίτλος του, ήταν η πηγή όλων των εξουσιών. Αυτός ελάμβανε τις αποφάσεις για ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Το έργο του υποβοηθούσε η ανακτορική υπηρεσία⁴², η οποία στελεχωνόταν από μία ελίτ προερχόμενη από την ανώτερη οικονομικά τάξη και η οποία, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, είχε καταστεί σημαντικός παράγοντας στη λήψη των αποφάσεων. Η εδαφική συρρίκνωση του κράτους είχε ως επακόλουθο τη βαθμιαία εξαφάνιση των περισσότερων αξιωμάτων και τη συγκέντρωση των αρμοδιοτήτων στα χέρια του ολιγάριθμου πολιτικού προσωπικού, το οποίο κατέστη παντοδύναμο. Για να το κρατά υπό έλεγχο, ο αυτοκράτορας φρόντιζε να το στελεχώνει με άτομα της απολύτου εμπιστοσύνης του, που συχνά συνδέονταν με συγγενικούς δεσμούς με τη δυναστεία, μέσω επιγαμιών και συνοικεσίων. Τα ανώτατα αξιώματα δεν δίνονταν σε πρόσωπα εκτός του κύκλου της αυτοκρατορικής οικογενείας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξέλειπαν τα προβλήματα, καθώς οι δυναστικές έριδες των Παλαιολόγων αποτελούσαν ανοιχτή πληγή μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας⁴³.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η κατοχή ενός αξιώματος σχεδόν σπανίως συνεπαγόταν συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Οι άρχοντες, όμως, επεδίωκαν την απόκτησή τους, διότι με αυτόν τον τρόπο εντάσσονταν στον στενό κύκλο του

⁴¹ Είναι χαρακτηριστικό πως δεν αμφισβητήθηκε ποτέ ούτε η εξουσία του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου, Κωνσταντίνου ΙΑ΄, ο οποίος λόγω της δυσaréσκειας της ανθενωτικής μερίδας μετά την Ένωση της Φλωρεντίας, και λόγω της κατάστασης που επικρατούσε «μέχρι τέλους δεν εστέφθη υπό του Πατριάρχου» και έμεινε γνωστός ως ο μη εστεμμένος αυτοκράτορας. Βλ. Χριστοφιλοπούλου Α., *Εκλογή, Αναγόρευσις και Στέψις του Βυζαντινού Αυτοκράτορος*, [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών (22.2)], Αθήνα 1956, σελ. 204 – 206.

⁴² Για τη συγκρότηση και λειτουργία της κατά την Ύστερη Περίοδο, βλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σελ. 336 – 337.

⁴³ Βλ. και Diehl Charles, *Η Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Μετάφρ. Γ. Μαυρουδή, Εκδ. Δαμιανός, σελ. 166 -167, «...η εποχή των Παλαιολόγων ήταν γεμάτη επαναστάσεις και εμφύλιες συγκρούσεις». Αρκεί να αναφερθεί, ότι ο αδελφός του αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄, ο Δημήτριος Παλαιολόγος, μολονότι είχε λάβει μέρος στη Σύνοδο της Φλωρεντίας μαζί με τον αδελφό του, μόλις επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη επιχείρησε να καταλάβει το θρόνο αποδεχόμενος την προοπτική να τεθεί επικεφαλής της ανθενωτικής μερίδας.

αυτοκράτορα και είχαν λόγο στη χάραξη της πολιτικής της αυτοκρατορίας. Επιπρόσθετα, οι βυζαντινοί τίτλοι ενίσχυαν τη διαπραγματευτική τους ικανότητα, στις ιταλικές πόλεις, αλλά και στην επικράτεια του Σουλτάνου με τον οποίο φρόντιζαν να διατηρούν καλές σχέσεις⁴⁴. Έχοντας επίγνωση της δεινής κατάστασης της αυτοκρατορίας, ορισμένα μέλη του πολιτικού προσωπικού επένδυναν στα αξιώματα με την προοπτική της μετά της Άλωσης εποχής⁴⁵. Το σημαντικότερο αξίωμα που συνεπαγόταν τεράστια δύναμη, οικονομική και πολιτική, ήταν αυτό του *Μεσάζοντος*⁴⁶.

Τον 15^ο αιώνα, οι Μεσάζοντες χειρίζονταν όλες τις σημαντικές υποθέσεις του κράτους. Ο Ιωάννης Η΄ είχε παραχωρήσει το αξίωμα αυτό στο Λουκά Νοταρά, εκπρόσωπο της νέας τάξης πραγμάτων, ο οποίος και έπαιρνε όλες τις αποφάσεις για τις οικονομικές σχέσεις της αυτοκρατορίας με τις ιταλικές δημοκρατίες. Διατήρησε δε τη δύναμή του και επί βασιλείας του Κωνσταντίνου ΙΑ΄⁴⁷. Ο Μεσάζων συμμετείχε συχνά ως επικεφαλής σε διπλωματικές αποστολές στη Δύση, με μεγάλη ελευθερία κινήσεων, καθώς μία πάγια τακτική του βυζαντινού κράτους ήταν η διαπραγμάτευση και σύναψη δανείων για την κάλυψη των ελλειμμάτων στο δημόσιο ταμείο. Τα δάνεια αυτά συνάπτονταν είτε με τις κυβερνήσεις των ιταλικών κρατών, είτε με ιδιώτες που υποδείκνυε στον αυτοκράτορα ο Μεσάζων⁴⁸. Η εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας ασκείτο, επομένως, κυρίως με όρους οικονομικούς, τους οποίους προσδιόριζε κάθε φορά ο ανώτατος αυτός αξιωματούχος, ασκώντας καταλυτική επιρροή στην πορεία των κρατικών υποθέσεων.

⁴⁴ Βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 156.

⁴⁵ Βλ. ό. π., σελ. 114.

⁴⁶ Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σελ. 336, ο οποίος επισημαίνει πως το αξίωμα αυτό, κατά τον 15^ο αιώνα εξομοίωνε τον κάτοχό του τρόπον τινά με *Πρωθυπουργό* του κράτους.

⁴⁷ Ο ιστορικός Σφραντζής αναφέρει στο *Χρονικόν* του μία συνομιλία του με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ΄, κατά την οποία ο ηγεμόνας του είπε πως «*Ο Λουκάς Νοταράς και κρυφά και φανερά (...) μπορεί να κινήσει κάθε πέτρα, που λείει ο λόγος, όπως άλλωστε το γνωρίζεις και εσύ ο ίδιος καλά*». Βλ. (Σ)Φραντζής Γ. – Κριτόβουλος Μ. – Δούκας Μ. – Χάμερ Γ. – Πέαρς Ε., *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Τόμος 1, Εκδ. Σελένα Εκδοτική, Αθήνα 2013, σελ. 21.

⁴⁸ Βλ. και Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 147.

Β. Οι συνελεύσεις των πολιτών (πολιτεΐαι). Την ίδια περίοδο, σε σημαντικό πολιτειακό όργανο είχε αναδειχθεί και ο λαός (δήμος) της Κωνσταντινούπολης, τον οποίο οι αυτοκράτορες λάμβαναν σοβαρά υπόψη, ιδίως σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής. Παραδοσιακά, η παρουσία του λαού κατά τη διαδικασία της αναγόρευσης του αυτοκράτορα ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη νομιμοποίηση της εξουσίας του⁴⁹. Στα χρόνια, όμως, πριν από την Άλωση, ο δήμος είχε λόγο και για τα εξωτερικά ζητήματα του κράτους, καθώς καλείτο συχνά από τον ηγεμόνα να εκφράσει την άποψή του σχετικά με την ακολουθητέα τακτική απέναντι στους Οθωμανούς⁵⁰. Ο λαός εξέφραζε τη βούλησή του σε ειδικές συνελεύσεις, που ονομάζονταν *πολιτεΐαι* και συγκαλούνταν από τον αυτοκράτορα ή από τους τοπικούς άρχοντες προκειμένου για ζητήματα ήσσονος σημασίας⁵¹. Στις συνελεύσεις αυτές μετείχαν κυρίως οι εύποροι πολίτες και οι στρατιωτικοί και όχι ο απλός λαός⁵², που στην πράξη δεν είχε λόγο για τα τεκταινόμενα.

Η ενεργός συμμετοχή των πολιτών στη διαμόρφωση της πολιτικής της αυτοκρατορίας αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του τρόπου διακυβέρνησης των τελευταίων Παλαιολόγων και του πραγματικού περιεχομένου της αυτοκρατορικής τους εξουσίας. Η νέα τάξη πραγμάτων και η πολιτική άνοδος των *Μέσων* επέβαλλαν νέες ισορροπίες που ο αρχηγός του κράτους όφειλε να διαχειριστεί με προσοχή, ανιχνεύοντας στην πράξη κάθε φορά και ο ίδιος τα πραγματικά όρια της εξουσίας του. Είναι γεγονός, πως τον 15^ο αιώνα, η αυτοκρατορική εξουσία είχε αποκτήσει έναν καθαρά κοσμικό προσανατολισμό εξαιτίας της ρήξης της με την Εκκλησία και τα προβλήματα που αυτή της δημιουργούσε. Στην πολιτειακή δομή της αυτοκρατορίας συντελούνταν θεμελιώδεις αλλαγές, τα αποτελέσματα των οποίων δεν πρόλαβαν να αποκρυσταλλωθούν λόγω της Άλωσης που ακολούθησε. Οι Παλαιολόγοι είχαν συναίσθηση αυτών των μεταβολών και επιχείρησαν να τις θέσουν υπό έλεγχο με κάθε μέσο. Ένα ισχυρό μέσο που χρησιμοποίησαν ήταν η αυλική προπαγάνδα.

Όντας αναγκασμένοι να έχουν με το μέρος τους τον δήμο, καλλιέργησαν συστηματικά την αυλική ρητορεία, που έβρισκε γόνιμο πεδίο έκφρασης στις λαϊκές συνελεύσεις. Η ανακτορική υπηρεσία ήταν επιφορτισμένη με την προβολή του έργου

⁴⁹ Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σελ. 292 – 294.

⁵⁰ Βλ. και Σφραντζής – Δούκας, *Άλωσις*, σελ. 56, «...ο αυτοκράτορας το ίδιο εκείνο βράδυ της Δευτέρας, αφού συγκέντρωσε όλους τους άρχοντες, τους δημάρχους...».

⁵¹ Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 162 - 163.

⁵² Όσοι, δηλαδή, δεν ανήκαν στην τάξη των *Μέσων*.

του αυτοκράτορα και τη σύνταξη *εγκωμιαστικών λόγων* που εκφωνούνταν στις συνελεύσεις και αποσκοπούσαν στην ευαισθητοποίηση και επηρεασμό του ακροατηρίου. Μέρος αυτής της προπαγάνδας ήταν και οι *επικήδειοι λόγοι* που συντάσσονταν για το θάνατο του αυτοκράτορα και συχνά υπαγορεύονταν και από τον ίδιο. Οι λόγοι αυτοί εκφωνούνταν από προσωπικότητες υψηλού κύρους⁵³ και επιτελούσαν σημαντική πολιτική λειτουργία, καθώς προετοίμαζαν τη μετάβαση της εξουσίας από τον έναν αυτοκράτορα στον άλλο, συμβάλλοντας στην ομαλή διαδοχή και την εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος⁵⁴. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί, ότι στην αυλική ρητορεία των Παλαιολόγων μπορούμε να διακρίνουμε ένα υψηλότατο πολιτισμικό επίπεδο, αντιστρόφως ανάλογο της δύναμης και της κατάστασης της αυτοκρατορίας τους.

⁵³ Για παράδειγμα, τον επικήδειο λόγο του Μανουήλ Β΄ εκφώνησε ο Βησσαρίων. Βλ. Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 527.

⁵⁴ Βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 179.

Κεφάλαιο Τρίτο

Η πολιτική ταυτότητα των Βυζαντινών τον 15^ο αιώνα. Η Ελληνικότητα και η Ορθοδοξία

Ο όρος «βυζαντινός» που χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τον πολιτών της αποτελεί δημιούργημα των μεταγενέστερων μελετητών της ιστορίας της, οι οποίοι λαμβάνοντας υπόψη τη χιλιετή της διάρκεια και τα διάφορα στάδια εξέλιξής της, θέλησαν να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητα του κράτους, που σίγουρα είχε διαφοροποιηθεί κατά πολύ από την αρχαία Ρώμη και το πολιτικό της σύστημα. Μέχρι, όμως, την οριστική κατάλυση της αυτοκρατορίας το 1453, οι φορείς της πολιτικής εξουσίας θεωρούσαν εαυτούς κληρονόμους του ένδοξου ρωμαϊκού παρελθόντος, επί τη βάση του οποίου στήριζαν και την αξίωσή τους για την οικουμενικό χαρακτήρα της εξουσίας τους. Ο αρχηγός του κράτους ήταν μέχρι τέλους ο *Βασιλεύς των Ρωμαίων*, και η επικράτειά του η *Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της Ανατολής*, η κληρονόμος του κράτους του Αυγούστου και των διαδόχων του.

Εντούτοις, η εξελικτική πορεία του κράτους και οι συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό και το εξωτερικό του κατά τον 15^ο αιώνα, καθιστούσαν επιτακτικό το αίτημα για έναν νέο προσδιορισμό της ταυτότητάς του. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα κείμενα της περιόδου, γίνεται ευρύτατη χρήση του όρου «Έλλην» και των παράγωγων αυτού λέξεων ως δηλωτικού της ταυτότητας των Βυζαντινών⁵⁵. Πολλοί πνευματικοί άνθρωποι της εποχής στράφηκαν με θέρμη στη μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας, στην οποία αναζήτησαν τα στοιχεία εκείνα που ήταν απαραίτητα για την ανόρθωση και την επιβίωση του κράτους. Η γλώσσα στην οποία συνέγραψαν τα έργα τους ήταν η ελληνική και οι περισσότεροι θεωρούσαν τους εαυτούς τους περισσότερο Έλληνες παρά Ρωμαίους⁵⁶. Σπουδαίες προσωπικότητες, όπως ο Γεώργιος Γεμιστός (ή Πλήθων, όπως επιθυμούσε να αποκαλείται για να τονίζει την ελληνική του καταγωγή) και ο

⁵⁵ Ο λόγιος και ιστορικός του 15^{ου} αιώνα Μιχαήλ Δούκας αναφέρεται διαρκώς στους «Έλληνες» πολίτες της αυτοκρατορίας. Βλ. Σφραντζής – Δούκας, *Αλωσις*, σελ. 141, «...Αθλιοι, τι ανούσια σχέδια έχετε στον νου σας; Να, οι ιερείς σου και οι ιέρειες και οι μοναχοί σου και οι νεωκόροι και οι νεωκόρισσες, που δεν ήθελαν να κοινωνήσουν το άχραντο σώμα και αίμα από τα χέρια των **Ελλήνων** που εκτελούσαν τα θεία κατά την ανατολική χριστιανική παράδοση...» και ομοίως, σελ. 148, «Πολλές φορές οι **Έλληνες** υπερπηδούσαν την τάφρο και μάχονταν με τους Τούρκους...».

⁵⁶ Η Κιουσοπούλου παρατηρεί, ότι αρκετοί χρησιμοποιούσαν ως συμβιβαστικό αυτοπροσδιορισμό τον όρο «Ρωμαιοέλληνες». Βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 203.

Βησσαρίων καλλιέργησαν συστηματικά τη στροφή στην αρχαία ελληνική παράδοση, ενώ, λόγω της υψηλής τους θέσης, επέδρασαν καταλυτικά στην πρόσδεση της ελληνικότητας με τη βυζαντινή πολιτική του 15^{ου} αιώνα⁵⁷. Την περίοδο αυτή, επομένως, συντελείται μία μετάλλαξη της βυζαντινής ταυτότητας και ξεκινά η ιστορία του νεότερου ελληνισμού⁵⁸.

Πολύ σημαντική πτυχή της νέας αυτής ταυτότητας είναι και η θρησκευτική της υπόσταση και συγκεκριμένα η σύνδεσή της με την Ορθοδοξία. Παρά τις θρησκευτικές έριδες της περιόδου και το διχασμό της κοινωνίας σε ενωτικούς και ανθενωτικούς, η Χριστιανική πίστη και η Ορθοδοξία αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του βυζαντινού συλλογικού αυτοπροσδιορισμού καθ' όλη τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα. Η Εκκλησία, έχοντας αντιληφθεί την ενοποιητική δύναμη της ελληνικότητας καλλιέργησε πάνω σε αυτή την έννοια του «γένους», στην οποία απέδιδε τόσο θρησκευτικό, όσο και πολιτικό περιεχόμενο. Στον αντίποδα της κοσμικής στροφής προς τη Δύση και ενόψει της σταδιακής πολιτικής αποσύνθεσης, οι βυζαντινοί ιεράρχες συνέλαβαν το γένος ως υποκατάστατο του κράτους και σημαντικότερο ενοποιητικό παράγοντα. Το γένος των Ορθοδόξων, το οποίο ο Γεώργιος Σχολάριος⁵⁹ ονομάζει «*έλληνικόν*⁶⁰», αποτέλεσε την απάντηση της Εκκλησίας στη Λατινική Δύση και τη φιλική προς αυτήν παλαιολόγεια διακυβέρνηση. Μία απάντηση, κατά την άποψή μας, άκρως αποτελεσματική, καθώς με αυτόν τον τρόπο η Εκκλησία εξασφάλισε την επιβίωσή της και μετά τη διάλυση του κράτους, αλλά και την ανάδειξή της σε ισχυρή πολιτική δύναμη, ως αρχηγός πλέον του ορθόδοξου ελληνικού γένους στην μετά την Άλωση εποχή.

⁵⁷ Για τον πλατωνιστή φιλόσοφο Γεώργιο Πλήθωνα Γεμιστό βλ. και Vasiliev, *Ιστορία*, σελ. 878 – 887. Ο Πλήθων υπήρξε θερμός υποστηρικτής της πολιτικής των Παλαιολόγων και του κοσμικού της προσανατολισμού. Επιθυμούσε τη δημιουργία ενός ιδανικού συστήματος διακυβέρνησης στα πρότυπα της *Πολιτείας* του Πλάτωνα, ενώ λόγω των θέσεών του ερχόταν συχνά σε σύγκρουση με τους εκπροσώπους της Εκκλησίας. Ο μαθητής του και κληρικός Βησσαρίων, μετέβη μετά τη Σύνοδο της Φλωρεντίας στη Ρώμη, όπου και έγινε καρδινάλιος. Συνέβαλε με τη δράση του στη διάδοση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στη Δύση και θεωρείται πρόδρομος του Ουμανισμού και της Ιταλικής Αναγέννησης. Για τη δράση του βλ. Setton K. M., *Το Βυζαντινό Υπόβαθρο της Ιταλικής Αναγέννησης*, Εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2008, σελ. 174 – 177.

⁵⁸ Η Γλύκατζη-Αρβελέρ χαρακτηρίζει τον Γεμιστό ως «*Ο τελευταίος των Βυζαντινών και ο πρώτος των Ελλήνων*». Βλ. Γλύκατζη, *Ιδεολογία*, σελ. 148.

⁵⁹ Ο Γεώργιος Σχολάριος έγινε ο πρώτος Οικουμενικός Πατριάρχης μετά την Άλωση, με το όνομα Γεννάδιος Β΄.

⁶⁰ Βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 220.

Μέρος Δεύτερο

Ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και διπλωματίας στο κράτος των τελευταίων Παλαιολόγων

Κεφάλαιο Πρώτο

Η βυζαντινή διπλωματία της ύστερης περιόδου

Η διπλωματική δραστηριότητα κατείχε εξέχουσα θέση στην πολιτική, ιδεολογική και πολιτιστική ζωή του βυζαντινού κράτους από τους πρώτους κιόλας χρόνους της ύπαρξής του. Για ένα κράτος που περιστοιχιζόταν διαρκώς από εχθρούς, αποτελούσε το σημαντικότερο μέσο για την ενίσχυση της δύναμής του και την προάσπιση της εδαφικής του ακεραιότητας. Η διεξαγωγή πολέμων, πρακτική αρκετά δαπανηρή, δεν αποτέλεσε ποτέ την πρώτιστη επιλογή των βυζαντινών αυτοκρατόρων, οι οποίοι κατέφευγαν σε αυτόν, αφού προηγουμένως είχαν εξαντλήσει κάθε διπλωματικό μέσο. Μέχρι και τον 13^ο αιώνα, η αυτοκρατορία διέθετε το καλύτερα οργανωμένο και το πιο αποτελεσματικό διπλωματικό σύστημα, με διαρκή παρουσία και δραστηριότητα τόσο στην Ευρώπη όσο και την Ανατολή⁶¹.

Με στόχο τη διασφάλιση και επέκταση της εξουσίας του αυτοκράτορα, οι βυζαντινοί διπλωμάτες μετέρχονταν κάθε μέσο, έχοντας αναγάγει το λειτούργημά τους σε υψηλή τέχνη και στρατηγική. Η εξαγορά των ξένων αξιωματούχων, η ανάμιξη στο εσωτερικό άλλων κρατών και η προσπάθεια να στραφούν οι εχθροί ο ένας εναντίον του άλλου, συνιστούσαν πάγια τακτική της βυζαντινής διπλωματίας, ενώ η δημιουργία ενός διευρυμένου δικτύου κατασκόπων⁶² παρείχε σημαντικές πληροφορίες για τη στρατιωτική και οικονομική δύναμη των εχθρών του κράτους. Παράλληλα, ένα αρκετά αποτελεσματικό διπλωματικό μέσο, αποτελούσε και η σύναψη γάμων μεταξύ προσώπων του βυζαντινού αυτοκρατορικού οίκου με ξένους ηγεμόνες, αν και οι γάμοι

⁶¹ Για την οργάνωση της βυζαντινής διπλωματίας της μέσης περιόδου βλ. Ουνταλτσόβα Ζ. – Λιτάβριν Γ. – Μεντβέντιεφ Ι., *Βυζαντινή Διπλωματία*, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σελ. 49 – 107.

⁶² Για τη βυζαντινή κατασκοπεία βλ. και Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σελ. 368 – 369. Συνήθως, το ρόλο κατασκόπων αναλάμβαναν περιπλανώμενοι έμποροι, προωθώντας με αυτόν τον τρόπο και τα οικονομικά τους συμφέροντα.

των βυζαντινών αυτοκρατόρων με ξένες πριγκίπισσες δεν είχαν πάντοτε επιτυχή αποτελέσματα⁶³.

Ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση του τρόπου άσκησης της βυζαντινής διπλωματίας είναι η σύνδεσή της με την πολιτική ιδεολογία του κράτους, η οποία, όπως έχουμε αναφέρει, θεμελιωνόταν στη βάση της ιεραρχικά δομημένης Οικουμένης, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν ο βυζαντινός αυτοκράτορας ως εκπρόσωπος του Θεού στη γη. Έως και τον 13^ο αιώνα, αυτή η αντίληψη περί οικουμενικότητας αποτελούσε τη γραμμή εκκίνησης κάθε διπλωματικής δραστηριότητας που στόχο είχε την προβολή και επιβολή της βυζαντινής ανωτερότητας⁶⁴. Η βυζαντινή πολιτισμική και οικονομική ανωτερότητα τονίζονταν με την τήρηση ενός περίπλοκου και μεγαλοπρεπούς τελετουργικού από μέρους των πρεσβευτών κατά την παράδοση των διαπιστευτηρίων τους στις ξένες αυλές, η οποία συνοδευόταν πάντοτε από την προσφορά αυτοκρατορικών δώρων στους ξένους ηγεμόνες⁶⁵. Αξίζει να σημειωθεί, πως, ακόμη και κατά τον 15^ο αιώνα, οπότε και η αξίωση για την αυτοκρατορική οικουμενικότητα θα φάνταζε στην καλύτερη περίπτωση αστεία στις ξένες αυλές, η βυζαντινή διπλωματία προσπαθούσε να υπογραμμίσει το αυτοκρατορικό μεγαλείο και να υπενθυμίσει το ένδοξο παρελθόν, επιστρατεύοντας την Τέχνη και τη θεατρικότητα⁶⁶.

⁶³ Όπως παρατηρεί η Ζ. Ουνταλτσόβα, η έλευση ξένων πριγκιπισσών στην αυτοκρατορία ήταν συχνά δίκωπο μαχαίρι, καθώς οι συγγενείς τους δημιουργούσαν δίκτυα πληροφοριών και ήταν σε θέση να οργανώσουν συνωμοσίες εναντίον της άρχουσας δυναστείας. Βλ. Ουνταλτσόβα, *Διπλωματία*, σελ. 69.

⁶⁴ Σύμφωνα με τον Καραγιαννόπουλο, ο βυζαντινός αυτοκράτορας δεν απηύθυνε ποτέ ο ίδιος το λόγο στους ξένους απεσταλμένους. Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σελ. 370.

⁶⁵ Βλ. Ουνταλτσόβα, *Διπλωματία*, σελ. 72. Η αξία των δώρων ποίκιλλε ανάλογα με τη σημασία της αποστολής και τη θέση του ηγεμόνα της ξένης χώρας στην «οικουμενική» ιεραρχία.

⁶⁶ Για τον κεφαλαιώδη ρόλο της Τέχνης στη βυζαντινή διπλωματία των τελευταίων χρόνων της αυτοκρατορίας, βλ. Hilsdale C., *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of a Decline*, Cambridge University Press, New York 2014.

Α. Η διπλωματική δραστηριότητα του Μανουήλ Β΄. Την περίοδο που εξετάζουμε, η διπλωματική δραστηριότητα κατέχει τον πρωταγωνιστικό ρόλο μεταξύ των κρατικών προτεραιοτήτων, καθώς όσο εξασθένιζε η αυτοκρατορία, τόσο αναβαθμιζόταν ο ρόλος της διπλωματίας, λόγω απουσίας αξιόμαχου και ισχυρού στρατού. Η εξωτερική πολιτική ήταν πλέον καθαρά αμυντική, με αποκλειστικό σκοπό την επιβίωση και την παράταση ζωής του κράτους. Ο αυτοκράτορας που συνειδητοποίησε ίσως πληρέστερα το ζωτικό ρόλο της διπλωματίας κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο και την ανήγαγε σε υψηλή τέχνη ήταν ο Μανουήλ ο Β΄, πατέρας των δύο τελευταίων αυτοκρατόρων, του Ιωάννη Η΄ και του Κωνσταντίνου ΙΑ΄. Αποτιμώντας τη δράση του, έρχεται στο νου η φράση που είπε αιώνες αργότερα ο βασιλιάς των Ελλήνων Γεώργιος Α΄ «*Je suis mon propre ambassadeur*⁶⁷». Έως το θάνατό του το 1425, ο Μανουήλ είχε εξαντλήσει κάθε διπλωματικό μέσο προκειμένου να σώσει την αυτοκρατορία του και οι μετέπειτα δραστηριότητες των δύο γιων του στον τομέα αυτό βασίστηκαν στα πλαίσια που είχε διαμορφώσει η πρακτική του πατέρα τους. Η βυζαντινή διπλωματία του 15ου αιώνα αποτέλεσε ουσιαστικά δημιούργημά του και παρά την τελική κατάλυση του κράτους δεν μπορεί επ' ουδενί να χαρακτηριστεί αποτυχημένη.

Από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, η ορμητική προέλαση του τουρκικού κράτους είχε καταστήσει την αυτοκρατορία ένα μικρό κρατίδιο, απομονωμένο και υποχρεωμένο να καταβάλλει φόρο υποτέλειας. Παρά, όμως, την εδαφική της απομόνωση, η αυτοκρατορία διατηρούσε διπλωματικές σχέσεις με όλα τα διεθνή κέντρα της εποχής, όπως η Μόσχα, η Βενετία, η Ρώμη, η Πορτογαλία, ακόμη και το Λονδίνο⁶⁸. Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από το Βαγιαζήτ Α΄ είχε καταστήσει απολύτως σαφές στον αυτοκράτορα Μανουήλ πως η αναζήτηση συμμάχων διά της διπλωματικής οδού αποτελούσε μονόδρομο. Πρώτο του μέλημα ήταν να συσφίξει τη σχέση του κράτους του με τη Σερβία, σημαντικό ορθόδοξο κέντρο, κάνοντας γυναίκα του την Ελένη Δραγάση, κόρη του Σέρβου ηγεμόνα⁶⁹. Παράλληλα, ηγήθηκε

⁶⁷ Βλ. Αιλιανός Κ., *Ανέκδοτες Επιστολές του 1867, Άγνωστη αλληλογραφία του Βασιλέως Γεωργίου Α΄ προς τον Πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο*, Εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2016

⁶⁸ Ουνταλτσόβα, *Διπλωματία*, σελ. 123.

⁶⁹ Η Έλενα του γέννησε έξι παιδιά, μεταξύ των οποίων οι δύο επόμενοι αυτοκράτορες Ιωάννης και Κωνσταντίνος. Για το γάμο του Μανουήλ, βλ. Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 467.

αυτοπροσώπως πολλών διπλωματικών αποστολών σε Ευρώπη και Ανατολή⁷⁰, λείποντας από την Κωνσταντινούπολη για συνολικά τέσσερα έτη⁷¹, διπλωματική ενέργεια ακραίου χαρακτήρα, καθώς πρώτη φορά ο αυτοκράτορας έβγαινε από τα σύνορα για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα και μάλιστα όχι ως επικεφαλής στρατού. Την ίδια στιγμή, βυζαντινοί πρέσβεις είχαν αποσταλεί για αντιπερισπασμό στον αρχηγό των Μογγόλων Τιμούρ Λεγκ (Ταμερλάνο), με σκοπό να τον στρέψουν εναντίον του Σουλτάνου.

Η αναφορά στη δράση του Μανουήλ κρίθηκε απαραίτητη και για έναν ακόμη λόγο· ήταν αυτός που καλλιέργησε επιμελώς την πολιτιστική διπλωματία, μέσω της οποίας επιχείρησε να προσεγγίσει και να γοητεύσει τη δυτική Ευρώπη. Μαθητής ο ίδιος του Δημητρίου Κυδώνη⁷², αντιλήφθηκε από νωρίς τη δύναμη του βυζαντινού πολιτισμού και την επιρροή που αυτός ασκούσε στους ξένους ηγεμόνες. Σε κάθε ταξίδι του, ο Μανουήλ έτυχε θερμής υποδοχής και μεγάλου σεβασμού, ακριβώς διότι φρόντισε να παρουσιάζει τον εαυτό του ως φορέα ενός πολιτισμού προηγμένου και σαγηνευτικού. Τα δώρα του αυτοκράτορα αποτελούσαν υπενθύμιση αυτού του μεγαλείου⁷³ και έκαναν έκκληση πρωτίστως στο συναίσθημα του παραλήπτη τους, εκπληρώνοντας στην ουσία το στόχο τους. Διότι μπορεί η αυτοκρατορία να κατακτήθηκε, κατέκτησε όμως με τη σειρά της τη Δύση, όπου αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον για την πνευματική κληρονομιά του ελληνικού κόσμου και έθεσε τις βάσεις για την Αναγέννηση των Γραμμάτων και των Τεχνών.

⁷⁰ Για τη δράση αυτή του Μανουήλ, βλ. Μομφερράτου Α., *Διπλωματικά Ενέργειαι Μανουήλ Β΄ του Παλαιολόγου εν Ευρώπη και Ασία, Ιστορικά Σημειώσεις*, Τυπογραφείον Εφημερίδος «Αθήναι», Αθήνα 1913.

⁷¹ Από το 1399 έως το 1403. Ο Μανουήλ επισκέφθηκε πολλές ιταλικές πόλεις και έφθασε μέχρι τη Γαλλία και την Αγγλία προκειμένου να εξεύρει χρήματα και συμμάχους. Βλ. και Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 484 - 494.

⁷² Κορυφαίος λόγιος και αξιωματούχος του 14^{ου} αιώνα. Αποτέλεσε ηγετική πνευματική φυσιογνωμία της εποχής του. Για τη ζωή και το έργο του, βλ. Setton, *Βυζαντινό Υπόβαθρο*, σελ. 124 – 138.

⁷³ Βλ. Hilsdale C., *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of a Decline*, Cambridge University Press, New York 2014, σελ. 339, «...*Manuel II's gift of the writings of Dionysios the Areopagite appears to be a gesture of commonality and appreciation, especially given the history of the hagiographic assimilation of St Dionysios and St Denis in France. But the manuscript situates the emperor and the empire he headed as the source of the Areopagite's writings and, in so doing, it ascribes a Byzantine origin of the French saint...*».

Β. Χαρακτηριστικά, στόχοι και προτεραιότητες της διπλωματίας των τελευταίων Παλαιολόγων. Είναι γεγονός, πως στο κράτος των τελευταίων βυζαντινών αυτοκρατόρων σημειώθηκε ένας άνευ προηγουμένου διπλωματικός οργανισμός. Παρά, όμως, τον πολυδιάστατο τρόπο άσκησης της, η βυζαντινή διπλωματία του 15ου αιώνα είχε μία σχεδόν μονοδιάστατη θεματική. Κατά την περίοδο από τον Μανουήλ Β΄ έως τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ έχουν καταγραφεί περί τις 250 επίσημες ενέργειες εξωτερικής πολιτικής⁷⁴ της βυζαντινής κυβέρνησης. Από αυτές, τουλάχιστον οι 150 αφορούσαν στην αναζήτηση βοήθειας από τους ηγεμόνες της δυτικής Ευρώπης και οι άλλες 50 στην αποστολή πρεσβειών στον Τούρκο Σουλτάνο⁷⁵ για τη διαπραγμάτευση των σχέσεων των δύο κρατών. Οι υπόλοιπες 50 ενέργειες σκοπούσαν στη σύγκληση Συνόδου για την Ένωση των Εκκλησιών, πολιτικό κίνητρο της οποίας ήταν από την πλευρά των Βυζαντινών και πάλι η συμμαχία με τους Λατίνους, ενόψει του τουρκικού κινδύνου. Επομένως, η εξωτερική πολιτική και διπλωματία της περιόδου αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά στο τουρκικό ζήτημα.

Ως προς την οργάνωσή της, η διπλωματία του 15^{ου} αιώνα διατηρεί αρκετά από τα χαρακτηριστικά των προηγούμενων ετών. Μόνιμες βυζαντινές αντιπροσωπείες στο εξωτερικό δεν υπήρξαν ποτέ⁷⁶. Οι επίσημοι αυτοκρατορικοί απεσταλμένοι ονομάζονταν *ἀποκρισάριοι*⁷⁷ και κατά τη διάρκεια της αποστολής τους έφεραν το *προκουρατορικό χρυσόβουλλον*, επίσημο έγγραφο που πιστοποιούσε την αποστολή τους και έθετε τα όρια της πληρεξουσιότητάς τους. Επιπρόσθετα, η δραστηριότητά τους είχε και προκαθορισμένα χρονικά όρια, εντός των οποίων έπρεπε να φέρουν εις πέρας την αποστολή τους⁷⁸. Μία καινοτομία της περιόδου ήταν η εκτεταμένη αποστολή κληρικών ως πρέσβων, σύμπτωμα της εξασθένησης της πολιτικής εξουσίας στο εσωτερικό του κράτους. Ο ρόλος της Εκκλησίας αυξανόταν σταδιακά, με αποτέλεσμα αυτή να διεκδικεί ένα μεγάλο μερίδιο στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Η ανάμιξη, ωστόσο, κοσμικών και κληρικών στις διπλωματικές αποστολές

⁷⁴ Βλ. Ουνταλτσόβα, *Διπλωματία*, σελ. 129. Παράλληλα με τις επίσημες αποστολές, έντονη δραστηριότητα παρουσιάζει και η μυστική διπλωματία, με στόχο τη δημιουργία τοπικών συνασπισμών που λειτουργούσαν ως αναχώματα στον τουρκικό επεκτατισμό.

⁷⁵ Στην τουρκική κυβέρνηση οι Παλαιολόγοι έστελναν συχνά ως πρέσβη (*ἀποκρισάριο*) τον ιστορικό Σφραντζή, τον οποίο περιέβαλλαν με μεγάλη εμπιστοσύνη. Βλ. Σφραντζής – Δούκας, *Άλωσις*, σελ. 10, «...Στις 6 Δεκεμβρίου, λοιπόν, στάλθηκα εγώ ως πρέσβης στο Σουλτάνο, για να αναγγείλω όσα είχαν ειπωθεί...».

⁷⁶ Βλ. Ουνταλτσόβα, *Διπλωματία*, σελ. 125.

⁷⁷ Βλ. Σαββίδης, *Δοκίμια*, σελ. 304 – 305.

⁷⁸ Ο Ιωάννης Η΄ τιμώρησε πρέσβεις επειδή καθυστέρησαν να επιστρέψουν στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Ουνταλτσόβα, *Διπλωματία*, σελ. 125.

αποτελούσε συχνά πηγή προβλημάτων και εντάσεων. Ενδεικτικό της κατάστασης και του σημείου τριβής των σχέσεων κράτους – Εκκλησίας, είναι το περιστατικό που αναφέρει ο Σίλβεστρος Συρόπουλος⁷⁹ για τη διένεξη μεταξύ του αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ και του Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ κατά τις παραμονές της Συνόδου της Φλωρεντίας για την Ένωση των Εκκλησιών, αναφορικά με το ποιά αποστολή θα έπρεπε να φθάσει πρώτη στο εξωτερικό· η κοσμική ή η εκκλησιαστική. Σύμφωνα με το Συρόπουλο, «Μετά δέ ταῦτα διεμνήσατο ὁ πατριάρχης τῷ βασιλεῖ ἴν' ἀπέλθῃ πρῶτος αὐτός· ὁ δέ βασιλεύς ἀπεκρίνατο· Οὕτως ἐτάχθη ἴν' ἀπέλθω πρῶτον ἐγώ, καί ἐστήσαμεν τοῦτο καί μετὰ τοῦ πάπα. Οὐ δεῖ οὖν ἡμᾶς ἄλλως ποιῆσαι. Ἐλυπήθη πρὸς τοῦτο ὁ πατριάρχης, καί εἶρηκεν, ὅτι· Ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει προηγεῖσθαι πανταχοῦ καί αὐτῇ ἀνήκουσι τά πρωτεῖα...»⁸⁰.

Τέλος, στη βυζαντινή διπλωματική δραστηριότητα των τελευταίων χρόνων θα πρέπει να εντάξουμε και την οικονομική διπλωματία του κράτους, που ασκείτο κυρίως μέσω των κοσμικών αρχόντων και ήταν συνυφασμένη με τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Αποτελώντας, παρά την παρακμή της, σημαντικό εμπορικό κέντρο, η Κωνσταντινούπολη προσπαθούσε να εκμεταλλευτεί στο έπακρο την προνομιακή γεωγραφική της θέση και μέσω εμπορικών συνθηκών⁸¹ επιχειρούσε να συνδέσει τα συμφέροντά της με τα συμφέροντα των ιταλών επιχειρηματιών. Η πρακτική αυτή, ωστόσο, είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή οικονομική υποδούλωση του κράτους στα παραπάνω συμφέροντα, ενώ δεν ήταν σπάνιες και οι περιπτώσεις που οι βυζαντινοί άρχοντες χρησιμοποιούσαν την πρεσβευτική τους ιδιότητα προς ίδιον όφελος και όχι με γνώμονα τα πραγματικά συμφέροντα της αυτοκρατορίας.

Η αναλυτική παράθεση των διπλωματικών ενεργειών των τελευταίων Παλαιολόγων εκτείνεται σαφώς πολύ πέρα από τα όρια της παρούσας εργασίας. Για το λόγο αυτό, επιλέξαμε να επικεντρωθούμε στη Σύνοδο της Φερράρας – Φλωρεντίας, που στόχευε στην ένωση της Καθολικής με την Ορθόδοξη Εκκλησία και αποτέλεσε το μέγιστο βυζαντινό διπλωματικό γεγονός του 15^{ου} αιώνα. Οι διεργασίες και το αποτέλεσμα της Συνόδου αντικατοπτρίζουν με ακρίβεια τη διπλωματία και την

⁷⁹ Λόγιος κληρικός του 15ου αιώνα, που κατείχε το αξίωμα του Μεγάλου Εκκλησιάρχη και Δικαιοφύλακα της Εκκλησίας. Πήρε ενεργό μέρος ως πρέσβης στη Σύνοδο της Φλωρεντίας.

⁸⁰ Συρόπουλος Σ., *Les Mémoires du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438 - 1439)*, Εκδ. V. Laurent, Παρίσι 1971, σελ. 386.

⁸¹ Για το διπλωματικό πλαίσιο των βυζαντινών εμπορικών συνθηκών, βλ. Σαββίδης, *Δοκίμια*, σελ. 310 – 314.

εξωτερική πολιτική του κράτους, τις μεθόδους που ακολουθούσε, αλλά κυρίως τα πραγματικά τους όρια κατά τα τελευταία εκείνα χρόνια της ύπαρξής του.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Η Σύνοδος της Φερράρας – Φλωρεντίας και οι συνέπειές της

Α. Μία ιστορική αναδρομή στο ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών. Το ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών, που αποτέλεσε το αντικείμενο της Συνόδου της Φλωρεντίας των ετών 1438 και 1439, δεν συνιστούσε «ανακάλυψη» του 15ου αιώνα. Η ιστορία του πρώτου σχίσματος μεταξύ των χριστιανικών πατριαρχείων της Ανατολής και της Δύσης ανάγεται στον 9ο αιώνα και συγκεκριμένα στο έτος 867⁸². Προκλήθηκε ύστερα από μακρά και οξεία διαφωνία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου και του Πάπα Νικολάου Α΄ της Ρώμης. Αιτία του πρώτου αυτού σχίσματος δεν ήταν κάποια θεολογική διαφορά, αλλά ένα ζήτημα διοικητικό, με σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις. Σημείο τριβής αποτελούσε η αξίωση του Πάπα για την αναγνώριση της πρωτοκαθεδρίας του (πρωτείο⁸³) έναντι των λοιπών Πατριαρχείων.

Η οριστική, ωστόσο, ρήξη στις σχέσεις Ανατολής και Δύσης επήλθε το έτος 1054, με πρωταγωνιστές τον Πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριο και τον παπικό απεσταλμένο Καρδινάλιο Ουμβέρτο⁸⁴. Η επίσημη αιτία του Μεγάλου Σχίσματος, που επήλθε με αμοιβαίο ανάθεμα, ήταν αυτή τη φορά θρησκευτική και επικεντρώθηκε στη διαφωνία σχετικά με τη χρήση εκ μέρους των Δυτικών άζυμου άρτου (*όστια*) για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, αλλά κυρίως για την προσθήκη του *filioque*⁸⁵ στο Σύμβολο της Πίστεως. Τα βαθύτερα, όμως, αίτια ήταν πολιτικής φύσεως και τα αποτελέσματα καταστροφικά για την αυτοκρατορία. Έκτοτε, η βυζαντινή επιρροή στην Ιταλία κατέρρευσε και αποκλείστηκε κάθε δυνατότητα συμπόρευσης με τη δυτική Ευρώπη.

Για πολλά χρόνια, κάθε προσπάθεια συνεννόησης μεταξύ των δύο Εκκλησιών κατέληγε σε αποτυχία, καθώς και οι δύο πλευρές δεν ήσαν διατεθειμένες να παραχωρήσουν ούτε ένα ελάχιστο κομμάτι της εξουσίας τους. Η πρώτη δε Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, δημιούργησε ένα κλίμα

⁸² Για το Φωτιείο σχίσμα βλ. Χριστοφιλοπούλου Α., *Βυζαντινή Ιστορία*, Τόμος Β΄2, 2^η έκδοση, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 33 – 38.

⁸³ Για το ιστορικό έρεισμα της βυζαντινής αντίθεσης στο πρωτείο του Πάπα, βλ. Παπαδάκης Α. – Meyendorff J., *Η Χριστιανική Ανατολή και η Άνοδος του Παπισμού – Η Εκκλησία από το 1071 ως το 1453*, Εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σελ. 232 – 255.

⁸⁴ Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σελ. 190 - 191.

⁸⁵ Δηλαδή την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και από τον Υιό.

πόλωσης και μίσους που γινόταν όλο και πιο βαθύ με την επιταχυνόμενη παρακμή του βυζαντινού κράτους. Εντούτοις, η επεκτατική πολιτική των Τούρκων ανάγκασε τους αυτοκράτορες να αναθεωρήσουν την τακτική τους απέναντι στους δυτικούς εκκλησιαστικούς και κοσμικούς ηγέτες. Η αλλαγή πλεύσης ξεκίνησε με το θεμελιωτή της δυναστείας των Παλαιολόγων και απελευθερωτή της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, Μιχαήλ Η΄.

Η πολιτική του Μιχαήλ Παλαιολόγου αναφορικά με την προσέγγιση της Δύσης εκπορεύθηκε τόσο από εξωτερικά αίτια, όσο και από εσωτερικά. Εκτός από την τουρκική απειλή, η αυτοκρατορική εξουσία είχε ήδη έλθει σε σύγκρουση με την εκκλησιαστική και στο κράτος δεν υπήρχε σύμπνοια⁸⁶. Αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής ήταν η σύγκληση Συνόδου στη γαλλική πόλη Λυών το έτος 1274, οπότε τέθηκε για πρώτη φορά το ζήτημα της Ένωσης. Ο Μιχαήλ έστειλε πρεσβεία με επικεφαλής τον Γεώργιο Ακροπολίτη⁸⁷, ο οποίος αποδέχθηκε τις παπικές αξιώσεις για αναγνώριση του *πρωτείου*, του *filioque* και των *αζύμων* και υπέγραψε την Ένωση εξ ονόματος του αυτοκράτορα⁸⁸. Η πρώτη, όμως, αυτή Ένωση δεν τελεσφόρησε διότι ο Μιχαήλ συνάντησε σφοδρή αντίδραση στο εσωτερικό από τον Εκκλησία, καθώς «*τα πρεσβεία του Πάπα, η μνεία αυτού εν ταις ευλογίαις και προ πάντων η εις αυτόν έκκλησις ως υπάτου δικαστού, αντέκειντο εις το πνεύμα του κλήρου της ανατολικής Εκκλησίας, ώστε εγκατέλιπεν ο Αυτοκράτωρ πάσαν ενέργειαν, επί δε του υιού αυτού Ανδρονίκου το παν απεκηρύχθη επισήμως*⁸⁹».

Τα επόμενα χρόνια της Παλαιολόγειας διακυβέρνησης στιγματίστηκαν από τις εμφύλιες διαμάχες των διαδόχων του Μιχαήλ, αλλά και τις θρησκευτικές έριδες που συντάραξαν την αυτοκρατορία, ανάμεσα στους Ησυχαστές, με επικεφαλής τον Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Γρηγόριο Παλαμά και τους οπαδούς του Βαρλαάμ από την Καλαβρία⁹⁰. Η ασυνεννοησία του κράτους με τους εκκλησιαστικούς άρχοντες έστρεψε εκ νέου τους βυζαντινούς αυτοκράτορες στη Δύση και στην αναζήτηση της

⁸⁶ Για το κράτος του Μιχαήλ Η΄ βλ. Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 75 – 150. Επίσης, ο Π. Καλλιγιάς παρατηρεί πως για τη φιλοδυτική πολιτική του Μιχαήλ «*συνετέλεσεν και ο απαγγελθείς παρά του Πατριάρχου Αρσενίου αφορισμός, όστις δεν ηδύνατο να συγχωρήσει εις τον Αυτοκράτορα την εκτύφλωσιν του υπό την κηδεμονίαν αυτού νομίμου διαδόχου, Ιωάννου Λασκάρεως*». Βλ. Καλλιγιάς Π., *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας*, Αθήνα 1882, ανατύπωση Εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1997, σελ. 3 – 4.

⁸⁷ Σημαντικός λόγιος, ιστορικός και διπλωμάτης του 13^{ου} αιώνα. Κατείχε το αξίωμα του Μεγάλου Λογοθέτη και ήταν στενός φίλος του αυτοκράτορα.

⁸⁸ Για την Ένωση της Λυών βλ. και Vasiliev, *Ιστορία*, σελ. 821 – 824.

⁸⁹ Καλλιγιάς, *Μελέται*, σελ. 4.

⁹⁰ Για την Ησυχαστική Έριδα, βλ. Παπαδάκης, *Άνοδος*, σελ. 413 – 478.

παπικής εύνοιας και βοήθειας. Το ζήτημα της Ένωσης αποτελούσε την πρόφαση⁹¹ των Βυζαντινών για την εξεύρεση της απαραίτητης υλικής βοήθειας για την επιβίωση του κράτους. Ωστόσο, ούτε η Δυτική Εκκλησία ήταν ενωμένη. Ο 15^{ος} αιώνας βρίσκει τη Χριστιανοσύνη διχασμένη. Το Δυτικό Σχίσμα που ακολούθησε μετά την επιστροφή των Παπών από την Αβινιόν το 1378⁹² συγκλόνησε την Καθολική Εκκλησία και επηρέασε την εξωτερική πολιτική του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, ο οποίος, συν τοις άλλοις, ήταν αναγκασμένος να περιμένει τις εξελίξεις για να λάβει την έγκριση του νόμιμου Πάπα σχετικά με το γάμο του γιού του Ιωάννη με την Καθολική πριγκίπισσα Σοφία του Μομφερρά⁹³.

Η προσπάθεια που κατέβαλλε η Δυτική Εκκλησία για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων το Σχίσματος και της αποκατάστασης της ειρήνευσης στο εσωτερικό της, κορυφώθηκε με το «*συνοδικό κίνημα*⁹⁴» των αρχών του 15^{ου} αιώνα, το οποίο επιθυμούσε σημαντικές μεταρρυθμίσεις, μεταξύ των οποίων την επιστροφή της Καθολικής Εκκλησίας στο συνοδικό σύστημα διοικήσεως. Απόρροια του συστήματος αυτού θα ήταν, μοιραία, η αποδυνάμωση των εξουσιών του Ποντίφικα, αλλά στις διεργασίες της Συνόδου της Βασιλείας⁹⁵ που συνεκλήθη το 1431 για την επιβολή του, έγινε σύντομα αντιληπτό ότι η εφαρμογή του δεν θα ήταν εύκολη υπόθεση. Στα γεγονότα αυτά, έρχονται να προστεθούν οι αλληπάλληλες εκκλήσεις των Βυζαντινών αυτοκρατόρων για υλική στήριξη, εκκλήσεις που κορυφώθηκαν με μία διαρκή εναλλαγή πρεσβειών με βασικό αίτημα την Ένωση των Εκκλησιών. Ο θάνατος του Πάπα Μαρτίνου Ε΄ κατά τη διάρκεια της Συνόδου της Βασιλείας και η άνοδος στο θρόνο του Ευγένιου Δ΄ πυροδότησαν μία σειρά γεγονότων⁹⁶ που κατέληξαν στη Σύνοδο της Φερράρας ο 1438, η οποία μεταφέρθηκε στη Φλωρεντία το επόμενο έτος. Στη Σύνοδο αυτή, πραγματοποιήθηκε η τελευταία ενωτική προσπάθεια του χριστιανικού κόσμου και η τελευταία σημαντική απόπειρα της βυζαντινής

⁹¹ Gill J., *Η Σύνοδος της Φλωρεντίας*, Εκδ. Γραφείο «Καλού Τύπου», Αθήνα 1962, σελ. 13.

⁹² Το Δυτικό Σχίσμα έληξε το 1417 με τη Σύνοδο της Κωνσταντίας, η οποία αναγνώρισε την εξουσία του Πάπα Μαρτίνου Ε΄. Για τα γεγονότα και τις συνέπειες του Σχίσματος, βλ. Παπαδάκης, *Άνοδος*, σελ. 534 – 551 και Gill, *Σύνοδος*, σελ. 18 – 21.

⁹³ Βλ. Syropoulos, *Mémoires*, σελ. 106. Βλ. και Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 517.

⁹⁴ Βλ. Παπαδάκης, *Άνοδος*, σελ. 551 – 565.

⁹⁵ Για τη Σύνοδο της Βασιλείας και τη βυζαντινή διπλωματική δραστηριότητα σε αυτήν, βλ. Gill, *Σύνοδος*, σελ. 53 – 97.

⁹⁶ Οι περισσότεροι επίσκοποι που μετείχαν στη Σύνοδο δεν αναγνώρισαν τη νομιμότητα της διαδοχής και την εξουσία του Ευγένιου Δ΄, με αποτέλεσμα αυτός να μεταφέρει για αντιπερισπασμό τις διεργασίες της Συνόδου στη Φερράρα, συγκεντρώνοντας εκεί τους πιστούς σε αυτόν επισκόπους.

αυτοκρατορίας να συνενώσει την τύχη της με τη δυτική Ευρώπη, προκειμένου να επιβιώσει.

Β. Η Σύνοδος. Οι συμμετέχοντες και οι βασικές τους θέσεις. Ταυτόχρονα με τις διεργασίες της Συνόδου της Βασιλείας, ο Πάπας ξεκίνησε διαπραγματεύσεις και ανταλλαγή πρεσβειών με τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο σχετικά με το ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών και την παροχή οικονομικής βοήθειας. Αρχικά, δεν υπήρξε συμφωνία αναφορικά με τον τόπο σύγκλησης της Οικουμενικής Συνόδου, καθώς ο Πατριάρχης επέμενε να λάβει αυτή χώρα στην Κωνσταντινούπολη⁹⁷. Τελικά, όμως, αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί στην ιταλική πόλη Φερράρα⁹⁸ και να καλύψει ο Πάπας τα έξοδα του ταξιδιού και της διαμονής της βυζαντινής αποστολής⁹⁹.

Η ελληνική αντιπροσωπεία, με επικεφαλής τον Ιωάννη Η΄ και τον Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ αποτελείτο περίπου από 700 άτομα, μεταξύ των οποίων επιφανείς κοσμικοί και κληρικοί άρχοντες της αυτοκρατορίας, όπως ο Γεώργιος Γεμιστός, ο Γεώργιος Αμοιρούτζης, ο Βησσαρίων, ο Ισίδωρος Κιέβου και ο Μάρκος Ευγενικός, μητροπολίτης Εφέσου. Μέχρι τότε, υπήρχε το προηγούμενο της επίσκεψης του αυτοκράτορα στη Δύση, αλλά πρώτη φορά έφευγε από την Κωνσταντινούπολη μαζί με τον Πατριάρχη. Το γεγονός αυτό, αντικατοπτρίζει την κρισιμότητα της κατάστασης του βυζαντινού κράτους, αλλά και την επαύξηση της εκκλησιαστικής εξουσίας εις βάρος της πολιτικής. Τον αυτοκράτορα συνόδευε, τέλος, και ο αδελφός του Δημήτριος Παλαιολόγος. Η αποστολή έφτασε στη Βενετία το Φεβρουάριο του 1438 και από εκεί μετέβη στη Φερράρα για να λάβει μέρος στις διεργασίες της Συνόδου¹⁰⁰. Το έργο του αυτοκράτορα ήταν πολύ δύσκολο, καθώς φάνηκε εξ αρχής πως έπρεπε να εργαστεί σκληρά προκειμένου να ελέγξει την αντιπροσωπεία του. Χαρακτηριστικά της ετερόκλητης αυτής ομάδας δεν ήταν σε καμία περίπτωση η ομόνοια και αλληλεγγύη. Η σύνθεσή της και η στάση των μελών της αντανάκλούσε το γενικότερο κλίμα πόλωσης και διχασμού της βυζαντινής κοινωνίας της εποχής.

⁹⁷ Βλ. Syropoulos, *Mémoires*, σελ. 120, «... ό πατριάρχης έκτοτε λίαν ήγούμενος έπαχθές τό γενέσθαι τήν σύνοδον έν τόπω και έξουσία λατινική...».

⁹⁸ Για τους λόγους που οδήγησαν στην επιλογή αυτής της πόλης, βλ. Gill, *Σύνοδος*, σελ. 107.

⁹⁹ Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 550.

¹⁰⁰ Gill, *Σύνοδος*, σελ. 111 - 151.

Οι Έλληνες και οι Λατίνοι συνεκάλεσαν περί της 16 συνεδρίες στη Φερράρα κι εν συνεχεία μεταφέρθηκαν στη Φλωρεντία¹⁰¹, όπου και συνέχισαν τις διεργασίες της Συνόδου μέχρι το καλοκαίρι του 1439. Ο τόνος των συζητήσεων ήταν καθ' όλη τη διάρκεια της Συνόδου τεταμένος. Οι δύο πλευρές, Ορθόδοξοι και Καθολικοί, έδειχναν αμοιβαία δυσπιστία, ενώ ο βυζαντινός κλήρος συχνά δεν ακολουθούσε τη γραμμή του αυτοκράτορα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία περαιτέρω επιπλοκών. Η πρόοδος των συνομιλιών ανακόπηκε από την αντιπαράθεση σχετικά το Σύμβολο της Πίστεως, το παπικό πρωτείο, τη χρήση των αζύμων και το Καθακτήριο¹⁰², πίσω, όμως, από τις δογματικές διαφωνίες κρυβόταν ο φόβος υποδούλωσης της Ανατολικής Εκκλησίας στην παπική εξουσία.

Ο Ιωάννης Η΄ ασκούσε διαρκώς πιέσεις στη μερίδα της αποστολής του που δεν επιθυμούσε την Ένωση, ερχόμενος συχνά σε σύγκρουση με υψηλόβαθμους ιεράρχες που αψηφούσαν τις εντολές του¹⁰³. Στους κόλπους των βυζαντινών απεσταλμένων δημιουργήθηκαν έτσι δύο στρατόπεδα και καλλιεργήθηκε ένα κλίμα εμφύλιου μίσους και αντιπαλότητας που σύντομα μεταφέρθηκε και στην Κωνσταντινούπολη. Στην πλευρά του αυτοκράτορα έστεκε η ενωτική μερίδα, με εκπροσώπους το Γεώργιο Γεμιστό και το Βησσαρίωνα, που εργάστηκαν συστηματικά για την πρόοδο των εργασιών της Συνόδου. Από την άλλη, οι ιερωμένοι που θεωρούσαν αυτούς θεματοφύλακες της Ορθόδοξης παράδοσης, αρνούνταν πεισματικά να υποκύψουν στις παπικές αξιώσεις. Επικεφαλής της ανθενωτικής αυτής μερίδας ήταν ο Μητροπολίτης Εφέσου Μάρκος Ευγενικός, ο οποίος, εκ διαμέτρου αντίθετος με την πολιτική του αυτοκράτορα, πολέμησε την Ένωση με όλες του τις δυνάμεις¹⁰⁴.

Παρά, όμως, το τεταμένο κλίμα, το επίσημο έγγραφο, ήτοι ο «όρος» της Ένωσης, συνετάχθη και υπεγράφη τον Ιούλιο του 1439 στον Καθεδρικό Ναό *Santa Maria del Fiore* της Φλωρεντίας¹⁰⁵. Οι Ορθόδοξοι επίσκοποι και ηγούμενοι δέθηκαν τελικώς να το υπογράψουν, εκτός από τον Μάρκο Ευγενικό που αρνήθηκε να το

¹⁰¹ Επειδή «νόσος ένεσκηψε λοιμώδης τῇ χώρᾳ, καί ἀπό τοῦ βουβωνικοῦ πάθους ἔθνησκον καθ' ἑκάστην πολλοί». Βλ. Syropoulos, *Mémoires*, σελ. 298.

¹⁰² Για τα δογματικά ζητήματα που αποτέλεσαν το σημείο τριβής στη Σύνοδο της Φλωρεντίας, βλ. Παπαδάκης, *Ανοδος*, σελ. 583 – 609.

¹⁰³ Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 556.

¹⁰⁴ Βλ. και Gill, *Σύνοδος*, σελ. 288, 332, 338.

¹⁰⁵ Vasiliev, *Ιστορία*, σελ. 843.

αναγνωρίσει¹⁰⁶. Όταν δε επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, ξεκίνησε μία εκστρατεία ανθενωτικής προπαγάνδας, την οποία συνέχισε μετά το θάνατό του το 1444 ο Γεώργιος Σχολάριος, που αρχικώς δεν είχε αντιταχθεί στο αποτέλεσμα της Συνόδου.

Σε πρώτο επίπεδο, η εξωτερική πολιτική του Ιωάννη Η΄ φάνηκε να δικαιώνεται με το αποτέλεσμα της Συνόδου της Φλωρεντίας και την επίτευξη της Ένωσης των Εκκλησιών. Όπως, όμως, είχε αποδειχθεί και στις προηγούμενες απόπειρες των προκατόχων του, η επιτυχία αυτή ήταν παροδική και χωρίς στέρεες βάσεις. Αμέσως, μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, ο αυτοκράτορας ήλθε αντιμέτωπος με τις πραγματικές διαστάσεις του όλου ζητήματος που δοκίμασαν την εξουσία του και έθεσαν σε κίνδυνο την υπόσταση του κράτους του.

Γ. Ο αντίκτυπος της Συνόδου στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας. Όπως παρατηρεί ο Nicol¹⁰⁷, «η Ένωση της Φλωρεντίας είχε τελικώς χρησιμεύσει για να απομονώσει και πνευματικά και οργανικά τους βυζαντινούς ακόμα περισσότερο από το δυτικό κόσμο». Την επαύριο της υπογραφής του όρου, η αυτοκρατορία βρέθηκε πιο διχασμένη από ποτέ. Οι βυζαντινοί ιεράρχες δεν ήσαν διατεθειμένοι να πειθαρχήσουν στην κοσμική εξουσία που έπληττε τα συμφέροντά τους. Ο Ιωάννης Η΄ έσπευσε να τοποθετήσει έναν ενωτικό Πατριάρχη¹⁰⁸ στο θρόνο, μετά το θάνατο του Ιωσήφ Β΄, αλλά κανείς από τους δύο δεν είχε τη δύναμη να επιβληθεί στον φανατισμένο κλήρο, που είχε πάρει με το μέρος του την πλειοψηφία του λαού στην πρωτεύουσα. Η κατάσταση είχε λάβει διαστάσεις σχεδόν εμφύλιας σύρραξης. Ενδεικτικό του κλίματος στην Κωνσταντινούπολη, είναι το γεγονός ότι ο Βησσαρίων εγκατέλειψε το 1440 την αυτοκρατορία και εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, όπου έγινε Καρδινάλιος και παρήγαγε σημαντικότατο πνευματικό έργο¹⁰⁹. Ο Μάρκος Ευγενικός και εν συνεχεία ο Γεώργιος Σχολάριος δυναμίτιζαν την κατάσταση και με τις ενέργειές τους κατέστησαν πολύ σύντομα τον ενωτικό όρο κενό γράμμα.

Εκτός από την Εκκλησία, ο αυτοκράτορας Ιωάννης συναντούσε αντιπολίτευση και από πρόσωπα του άμεσου οικογενειακού του περιβάλλοντος. Η μητέρα του, Ελένη

¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον Καλλιγά, «Ο Πάπας πάλιν εμήνυσεν εις τον Βασιλέα, ότι πρέπει να στείλη προς αυτόν τον Μάρκον Εφέσου, όπως κριθή, ως μη πεισθέντα εις τα της Συνόδου και μη υπογράψαντα τον όρον». Καλλιγάς, *Μελέται*, σελ. 119.

¹⁰⁷ Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 574 - 575.

¹⁰⁸ Πατριάρχης εξελέγη ο Μητροφάνης, Επίσκοπος Κυζίκου το 1440. Βλ. ό. π., σελ. 561.

¹⁰⁹ Βλ. και Setton, *Βυζαντινό Υπόβαθρο*, σελ. 176.

Δραγάση εξέφραζε συχνά ανθενωτικές θέσεις¹¹⁰, γεγονός με σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις για την ευρύτερη ισορροπία των δυνάμεων στη βαλκανική χερσόνησο, καθώς καταγόταν από τον ορθόδοξο ηγεμονικό οίκο της Σερβίας. Παράλληλα, ο αδελφός του Δημήτριος Παλαιολόγος εκμεταλλεύτηκε την κατάσταση και λίγο έλλειψε να ηγηθεί πραξικοπήματος ως επικεφαλής των ανθενωτικών. Η εξουσία και το κύρος του αυτοκράτορα είχαν πληγεί σημαντικά και σε αυτό συνέβαλε και η ατεκνία του, που ευνοούσε τις συνωμοσίες στους κόλπους της οικογένειας των Παλαιολόγων για τη διαδοχή στο θρόνο¹¹¹.

Το αποτέλεσμα της Συνόδου δεν έγινε ομόφωνα αποδεκτό ούτε στα υπόλοιπα ορθόδοξα κράτη. Στη Μόσχα, οι εκκλησιαστικοί άρχοντες αρνήθηκαν στο Μητροπολίτη Ισίδωρο την επίσημη ανάγνωση του *όρου* στον Καθεδρικό Ναό της Αναλήψεως¹¹². Επίσης, οι Πατριάρχες Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων συγκάλεσαν Σύνοδο στα Ιεροσόλυμα το 1443, η οποία χαρακτήρισε την Ένωση της Φλωρεντίας «μιαρά»¹¹³.

Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ που διαδέχθηκε τον αδελφό του το 1448, υποστήριξε την Ένωση της Φλωρεντίας, παρόλο που αυτή γινόταν όλο και πιο μισητή στο λαό της Κωνσταντινούπολης¹¹⁴. Οι ανθενωτικοί κληρικοί έφθασαν τότε μέχρι το σημείο να μη μνημονεύουν τον αυτοκράτορα στις λειτουργίες και ασκούσαν έντονη πίεση στον νέο Πατριάρχη Γρηγόριο Γ΄ που προσπαθούσε να ακολουθεί πιο διαλλακτική στάση. Η ένταση στους κόλπους της Εκκλησίας έγινε αφόρητη και ο Γρηγόριος εγκατέλειψε τη θέση του το 1451.¹¹⁵ Την εμπέδωση της αποδοχής του *όρου* δεν επέφερε ούτε η μεγαλοπρεπής συλλειτουργία Καθολικών και Ορθοδόξων που τελέστηκε το Δεκέμβριο του 1452 στο Ναό της Αγίας Σοφίας, παρουσία του αυτοκράτορα για την ανακήρυξη της Ένωσης.¹¹⁶

Την παραμονή της Άλωσης, τα αποτελέσματα της Συνόδου της Φλωρεντίας, για την οποία ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ είχε επιστρατεύσει το σύνολο της

¹¹⁰ Βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 184.

¹¹¹ Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 576.

¹¹² Vasiliev, *Ιστορία*, σελ. 844.

¹¹³ Βλ., ό. π.

¹¹⁴ Χαρακτηριστικά ο Μ. Δούκας αναφέρει: «...όμως ο σκληρός λαός, ο οποίος φθονεί το καλό, που είναι η ρίζα της υπερηφάνειας, η ματαιοδοξία, το άνθος της έπαρσης, το κατακάθι του ελληνικού γένους, που περιφρονεί αληθινά όλα τα ανθρώπινα γένη, αυτοί, λοιπόν, θεωρούσαν το γεγονός άκυρο...» Βλ. Σφραντζής – Δούκας, *Άλωσις*, σελ. 140 – 141.

¹¹⁵ «Από απόγνωση ή αηδία». Βλ. Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 581 και Gill, *Σύνοδος*, σελ. 437.

¹¹⁶ Gill, *Σύνοδος*, σελ. 450 - 451.

διπλωματικής δραστηριότητας του κράτους του, είχαν αποδειχθεί αρνητικά για την αυτοκρατορία. Η Ένωση αποτελούσε ουτοπία και ήταν αντίθετη με το γενικότερο πνεύμα του λαού της Κωνσταντινούπολης. Συγχρόνως, το Πατριαρχείο υποκαθιστούσε σταδιακά την αποσυντιθέμενη κρατική δομή και γινόταν *«εστία ενότητας για τα ορθόδοξα γένη της Ανατολικής Ευρώπης¹¹⁷»*.

¹¹⁷ Παπαδάκης, *Άνοδος*, σελ. 464.

Κεφάλαιο Τρίτο

Εξωτερική πολιτική επί Ιωάννη Η΄ και Κωνσταντίνου ΙΑ΄. Αλλαγή πλεύσης ενόψει του επικείμενου τέλους

Οι τελευταίοι Παλαιολόγοι υπήρξαν σταθεροί ως προς τους άξονες, στους οποίους βάσισαν την εξωτερική τους πολιτική. Τόσο ο Ιωάννης Η΄, όσο και ο αδελφός του, ακολούθησαν ενωτική πολιτική και κατέβαλαν κάθε προσπάθεια για να προσεγγίσουν τη Δύση και να περισώσουν την εξουσία τους. Θέλησαν να συσπειρώσουν γύρω από τον αυτοκρατορικό θρόνο τους οικονομικά εύρωστους άρχοντες, που είχαν εμπορικά συμφέροντα με τις ιταλικές δημοκρατίες και αγωνίστηκαν για να απαγκιστρώσουν το κράτος από την εκκλησιαστική επιρροή. Τα αποτελέσματα των ενεργειών τους διαφαίνονται ακόμη και τις τελευταίες στιγμές πριν από την Άλωση και για το λόγο αυτό, αξίζει να σταθούμε λίγο στους υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης και των συμφερόντων που αυτή εκπροσωπούσε.

Σύμφωνα με τον ιστορικό της Άλωσης Μιχαήλ Δούκα, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Πόλης από το Σουλτάνο Μωάμεθ, «κατέφθασε από τη Γένοβα ο Ιωάννης Λόγγος, της οικογένειας Ιουστινιάνη, με δύο τεράστια πλοία, άφθονο πολεμικό εξοπλισμό και με ένοπλους Γενουάτες νέους, οι οποίοι ξεχείλιζαν από λαχτάρα να πολεμήσουν...¹¹⁸». Η άφιξη αυτή, θα πρέπει να συνδεθεί με την ευρύτερη εξωτερική και οικονομική πολιτική των Παλαιολόγων, η οποία είχε κατορθώσει να συνταυτίσει τα ιταλικά επιχειρηματικά συμφέροντα με την επιβίωση του κράτους τους. Τα εμπορικά προνόμια που επιδαψίλευαν στους Βενετούς και τους Γενουάτες είχαν δημιουργήσει ένα πλαίσιο επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, στο κέντρο του οποίου βρισκόταν η αυτοκρατορία, που εγγυόταν και την εύρυθμη λειτουργία του. Η επικράτηση του Σουλτάνου ίσως να έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντα αυτά, καθώς η προνομιακή τους θέση στο νέο, οθωμανικό status quo ήταν αμφίβολη. Οι αυτοκράτορες είχαν χρησιμοποιήσει τους βυζαντινούς άρχοντες και κυρίως τους Μεσάζοντες για να προωθήσουν την πολιτική τους. Οι άρχοντες αυτοί είχαν ευρύτατη δικαιοδοσία και ουσιαστικά καθόριζαν τον τρόπο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας διά μέσου των εμπορικών τους δραστηριοτήτων.

Ωστόσο, η προέλαση του Σουλτάνου είχε αντιστρέψει τους όρους και τις μεθόδους άσκησης της εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας επί Κωνσταντίνου

¹¹⁸ Βλ. Σφραντζής – Δούκας, *Άλωση*, σελ. 147 – 148 και Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 593.

ΙΑ΄. Το αναπόφευκτο τέλος και η διαρκής παρακμή της κοσμικής εξουσίας είχαν οδηγήσει τους κρατικούς αξιωματούχους, που επί Ιωάννη Η΄ είχαν εργαστεί για την οικοδόμηση σταθερών οικονομικών δεσμών με τη Δύση, να αλλάξουν στάση και να προσεγγίσουν το Σουλτάνο. Με τον τρόπο αυτό, ήθελαν να βολιδοσκοπήσουν τις τυχόν νέες ευκαιρίες που θα τους προσέφερε μία σταδιοδρομία στην οθωμανική αυλή. Ο Μωάμεθ είχε επιμελώς καλλιεργήσει την επιθυμία τους αυτή, επιθυμώντας να εντάξει στο δυναμικό του κράτους του τη βυζαντινή τεχνογνωσία. Παράλληλα, αποδυνάμωνε, έτσι, περισσότερο τη θέση του βυζαντινού αυτοκράτορα, αποσπώντας τους μέχρι τότε φυσικούς συμμάχους του και υποστηρικτές του θρόνου του. Χαρακτηριστικό, εξάλλου, αυτής της αλλαγής πλεύσης είναι το ότι η γνωστή φράση πως «*θα ήταν προτιμότερο το σαρίκι του Σουλτάνου στην Πόλη, παρά η λατινική τιάρα*», αποδίδεται στον Αυτοκρατορικό Μεσάζοντα Λουκά Νοταρά¹¹⁹, έναν άνθρωπο που είχε συνδέσει τη δράση του με την πολιτική του Ιωάννη Η΄ και είχε υποστηρίξει με κάθε μέσο τα δυτικά συμφέροντα.

¹¹⁹ Βλ. Nicol, *Τελευταίοι*, σελ. 590. Η Κιουσοπούλου αναφέρει πως ο Νοταράς είχε έλθει σε μυστική συνεννόηση με το Σουλτάνο και του είχε παραχωρήσει ένα πολύ μεγάλο μέρος της περιουσία του. Ο Μωάμεθ, όμως, τον θεώρησε αναξιόπιστο για την προδοτική του συμπεριφορά και εν τέλει τον θανάτωσε. Βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σελ. 230.

Επίλογος

Το βυζαντινό κράτος του 15^{ου} αιώνα ήταν μία κατ' όνομα μόνο αυτοκρατορία, η οποία αδυνατούσε να ελέγξει αποτελεσματικά τις αντίρροπες δυνάμεις που δρούσαν εντός και εκτός της επικράτειάς της. Αποτελούμενο από μία κοινωνία που άλλαζε διαρκώς, χωρίς και η ίδια να συνειδητοποιεί ή να επεξεργάζεται τις αλλαγές της, προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στο ένδοξο παρελθόν και το ζοφερό του μέλλον. Τα προβλήματα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι τελευταίοι αυτοκράτορες υπερέβαιναν κατά πολύ τις δυνατότητες και τα μέσα που διέθεταν. Ο ρόλος τους είχε διαφοροποιηθεί σημαντικά σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, καθώς πλέον καλούνταν να *διαχειριστούν* και όχι να *προστάζουν* τους υπηκόους τους. Η σταδιακή εξασθένηση της εξουσίας τους και η αντίστοιχη ενδυνάμωση της επιρροής της Εκκλησίας επηρέασαν καταλυτικά τον τρόπο χάραξης της εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας. Η διάσπαση της άλλοτε συγκεντρωτικής εξουσίας και η δημιουργία περισσότερων κέντρων λήψεων αποφάσεων οδηγούσαν συχνά σε σπασμωδικές κινήσεις με αμφίβολα αποτελέσματα.

Εντούτοις, η διπλωματική δραστηριότητα των τελευταίων Παλαιολόγων μπορεί να κριθεί ως επιτυχημένη, ανεξάρτητα από την Άλωση που κατά κάποιον τρόπο ήταν αναπόδραστη. Ο δρόμος που είχε χαράξει ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ και που ακολούθησαν στη συνέχεια οι δύο γιοι του, έδωσε μία σημαντική παράταση ζωής στο κράτος και έθεσε τις βάσεις για τη βυζαντινή «άλωση» του δυτικού πολιτισμού. Η διάδοση του ελληνικού πνεύματος και η συμβολή του στο θαύμα της ιταλικής Αναγέννησης αποτελεί διπλωματική νίκη των Παλαιολόγων, που είχαν αναγάγει την πολιτιστική διπλωματία σε υψηλή στρατηγική.

Η σχεδόν εμμονική στροφή των αυτοκρατόρων στη δυτική Ευρώπη και η προσπάθεια διασύνδεσης της τύχης τους με τα παπικά συμφέροντα, εξηγείται όχι μόνο με γνώμονα τις βλέψεις του Σουλτάνου, αλλά και ενόψει των βλέψεων του εκκλησιαστικού κατεστημένου. Η αποτυχία της Ένωσης της Φλωρεντίας αποτελεί αντανάκλαση της ήττας της κοσμικής εξουσίας στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και της επέλευσης μίας νέα τάξης πραγμάτων, η οποία συνεχίστηκε και μετά την Άλωση. Στην *τάξιν*¹²⁰ αυτή, που πλέον δεν είναι κοσμική αλλά εκκλησιαστική, ηγετική θέση

¹²⁰ Πρβλ. με την *οικουμενικήν τάξιν* στην Εισαγωγή της εργασίας.

κατέχει ο Πατριάρχης, ο οποίος υποκαθίσταται στις εξουσίες του αυτοκράτορα και αποτελεί ταγό του ορθόδοξου γένους.

Εν κατακλείδι, θα παρατηρούσαμε πως η εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας κατά τον 15^ο αιώνα εκπορευόταν σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις στο εσωτερικό του κράτους, πέρα από τον αντικειμενικό παράγοντα του τουρκικού κινδύνου. Η κατανόηση των αιτιών και των χαρακτηριστικών αυτών των συγκρούσεων, θα πρέπει να αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, τη γραμμή εκκίνησης για οποιαδήποτε μελέτη που αφορά στις εξωτερικές ενέργειες του κράτους. Άλλωστε, σύμφωνα με την Κιουσοπούλου¹²¹, *«Το Βυζάντιο του 15^{ου} αιώνα ως αυτοκρατορία, έστω παρηκμασμένη, ήταν μία εκ των υστέρων κατασκευή αυτών που εξήλθαν νικητές από τις πολιτικές συγκρούσεις της εποχής, δηλαδή όσων βρίσκονταν γύρω από το Πατριαρχείο και συμμαρίζονταν τις απόψεις του»*.

¹²¹ Κιουσοπούλου, Βασιλεύς, σελ. 244.

Πηγές

1. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, ἐκδ. Α. Vogt, Société d' édition «Les Belles Lettres», Paris 1967
2. Συρόπουλος Σ., *Les Mémoires du Grand Ecclésiarque de l' Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438 - 1439)*, Ἐκδ. V. Laurent, Παρίσι 1971
3. (Σ)Φραντζής Γ. – Κριτόβουλος Μ. – Δούκας Μ. – Χάμερ Γ. – Πέαρς Ε., *Ἡ Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινούπολις*, Τόμος 1, Ἐκδ. Σελένα Ἐκδοτική, Αθήνα 2013

Βιβλιογραφία

1. Baynes N. H. – Moss H.ST. L.B., *Βυζάντιο - Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό*, Ἐκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1986
2. Diehl Charles, *Ἡ Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας*, Μετάφρ. Γ. Μαυρουδή, Ἐκδ. Δαμιανός
3. Gill J., *Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, Ἐκδ. Γραφείο «Καλού Τύπου», Αθήνα 1962
4. Hilsdale C., *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of a Decline*, Cambridge University Press, New York 2014
5. Lilie R. – J., *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ἱστορία*, Ἐκδ. Ἡρόδοτος, Αθήνα 2011
6. Nicol D. M., *Οἱ Τελευταῖοι Αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου, 1261 – 1453*, 7^η ἐκδοση, Ἐκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2012
7. Penna D., *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th – 12th Centuries*, Eleven International Publishing, Netherlands 2012
8. Setton K. M., *Το Βυζαντινό Υπόβαθρο τῆς Ἰταλικῆς Αναγέννησης*, Ἐκδ. Ἐκάτη, Αθήνα 2008
9. Vasiliev A. A., *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας 324-1453*, Μετάφρ. Δ. Σαβράμη, Ἐκδ. Μπεργαδὴ
10. Αἰλιανός Κ., *Ἀνέκδοτες Ἐπιστολές τοῦ 1867, Ἄγνωστη ἀλληλογραφία τοῦ Βασιλέως Γεωργίου Α΄ πρὸς τὸν Πρωθυπουργό Ἀλέξανδρο Κουμουνδούρο*, Ἐκδ. Ευρασία, Αθήνα 2016
11. Βλυσίδου Β. – Λαμπάκης Σ. – Λεοντσίνη Μ. – Λουγγής Τ., *Σεμινάρια Περὶ Βυζαντινῆς Διπλωματίας*, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, Αθήνα 2006
12. Γλύκατση – Ἀρβελέρ Ε., *Ἡ Πολιτικὴ Ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας*, 10^η ἀνατύπωση, Ἐκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2014
13. Γκόφας Δ.Χ., *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Ἐκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνὴ 2011
14. Καλλιγὰς Π., *Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας*, Αθήνα 1882, ἀνατύπωση Ἐκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1997

15. Καραγιαννόπουλος Ι., *Βυζαντινή Διπλωματική Α΄, Αυτοκρατορικά Έγγραφα*, 2^η έκδοση, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1972
16. Καραγιαννόπουλος Ι., *Το Βυζαντινό Κράτος*, 4^η έκδοση, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001
17. Κιουσοπούλου Τ., *Βασιλεύς ή Οικονόμος – Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, 4^η έκδοση, Εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008
18. Μαμάτσης Τ., *Ιστορία του Βυζαντίου*, 3^η έκδοση, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985
19. Μηλιαράκης Α., *Ιστορία του Βασιλείου της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Αθήνα 1898, ανατύπωση 1994
20. Μομφερράτου Α., *Διπλωματικά Ενέργειαι Μανουήλ Β΄ του Παλαιολόγου εν Ευρώπη και Ασία, Ιστορικά Σημειώσεις*, Τυπογραφείον Εφημερίδος «Αθήναι», Αθήνα 1913
21. Ουνταλτσόβα Ζ. – Λιτάβριν Γ. – Μεντβέντιεφ Ι., *Βυζαντινή Διπλωματία*, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995
22. Παπαδάκης Α. – Meyendorff J., *Η Χριστιανική Ανατολή και η Άνοδος του Παπισμού – Η Εκκλησία από το 1071 ως το 1453*, Εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003
23. Σαββίδης Α., *Από την Ύστερη Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα – Ιστορικά Δοκίμια*, Εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006
24. Σαββίδης Α., *Σελίδες από την Βαλκανική αντίδραση στην Οθωμανική επέκταση κατά τους 14^ο και 15^ο αιώνες*, Εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 1991
25. Χριστοφιλοπούλου Α., *Βυζαντινή Ιστορία*, Τόμος Β΄1, 2^η έκδοση, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998
26. Χριστοφιλοπούλου Α., *Βυζαντινή Ιστορία*, Τόμος Β΄2, 2^η έκδοση, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997
27. Χριστοφιλοπούλου Α., *Εκλογή, Αναγόρευσις και Στέψις του Βυζαντινού Αυτοκράτορος*, [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών (22.2)], Αθήνα 1956